

Z, 1235
15 NA

Z, 1235

1941

15N A

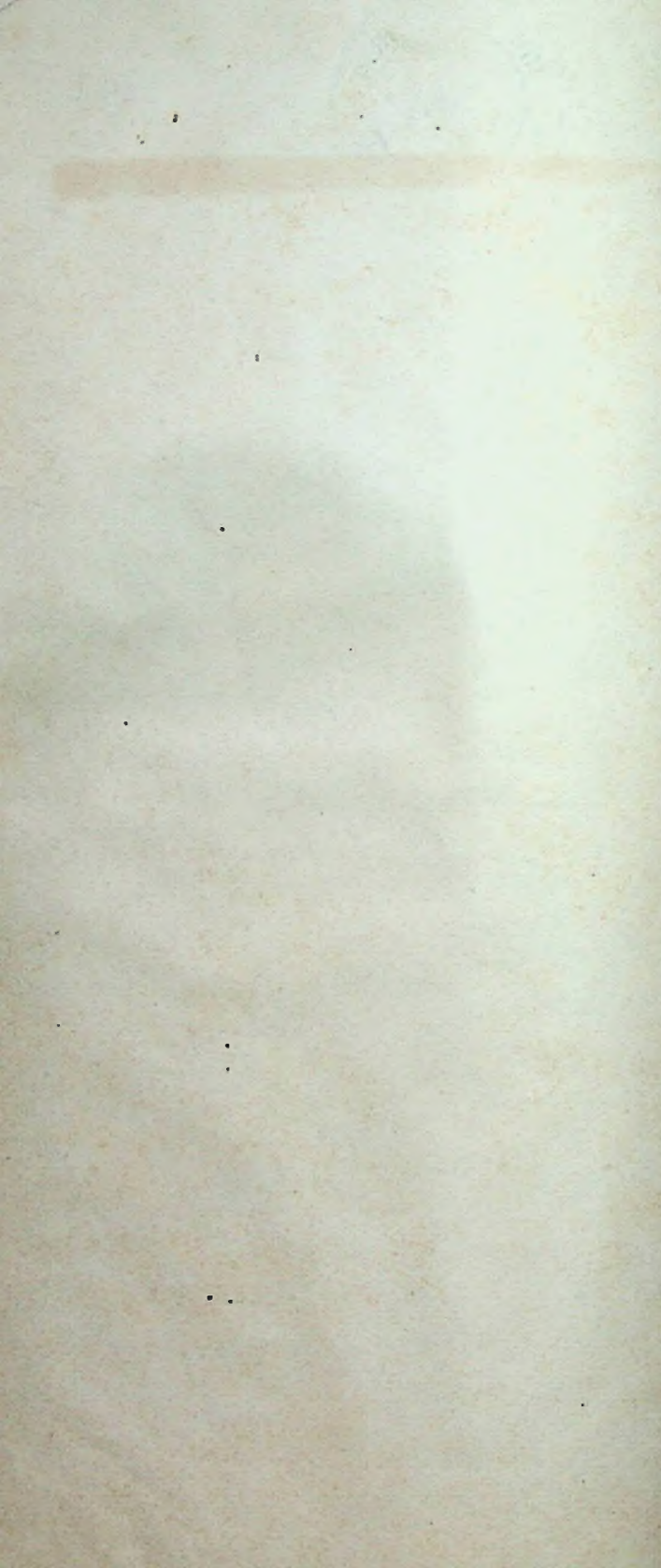
Sharma, Lalit Mohan
Dattakchandrika.

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)
JANGAMAWADIMATH, VARANASI

◆◆◆◆◆

Please return this volume on or before the date last stamped.
Overdue volume will be charged ten paise per day.

[illegible]

শ্রীশোভয়তি ।

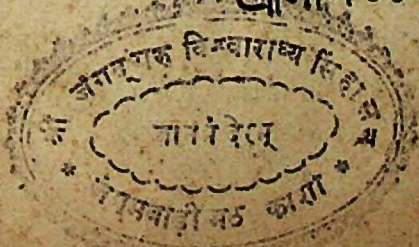
৫৬.

বিজ্ঞাপন ।

চন্দ্রিকা অতি প্রাচীনগ্রন্থ, দত্তক সম্বন্ধে যাহা কিছু জানিবার
আছে, সে সমস্তই এই গ্রন্থে প্রাপ্ত হওয়া যায় । কিন্তু
অনেক স্থান টীকার সাহায্য ব্যতীত সাধারণের দুর্বোধ্য ।
স্থির আরও দুইটি টীকা আছে, আমাদের দুর্ভাগ্যবশতঃ
অনেক কঠিন স্থানের অর্থ পরিত্যাগ করা হইয়াছে । সুতরাং
সাধারণের বিশেষ উপকার হইতেছে না । আমি সে সমুদয়
লেখ্য্য করিতে বিশেষরূপ চেষ্টা করিয়াছি । কিন্তু ক্ষুদ্র
হইয়াছি জানি না । এক্ষণে প্রাজ্ঞগণের নিকট এই প্রার্থনা
যে কোন দোষদৃষ্ট হইলে অনুগ্রহ পূর্বক আমাকে
বলুন । তাহা হইলে দ্বিতীয় সংস্করণের সময় অনেক সংশোধন
পারিব । আমি পূজ্যপাদ মহামহোপাধ্যায় শ্রীল কৃষ্ণনাথ
জানন মহাশয়ে নিকট স্মৃতি শাস্ত্র অধ্যয়ন পূর্বক উপাধি
হইয়াছি । পূর্বের একটা বিজ্ঞাপন দিয়াছিলাম যে ইহার
টীকা হইবে, কিন্তু তাহাতে ছাত্রবর্গের অসুবিধা বিবেচনায়
১০ দশ আনা স্থির করিলাম, কিন্তু একত্র ৫ খানা লইলে,
কায় দিব, সর্বত্র ডাকমাণ্ডলাদি পৃথক লাগিবে, কিমধিক

লুনা জিনাস্তঃপাতিসাংদিয়াগ্রামনিবাসি—

শ্রীললিতমোহন শর্মা ।

Z, 1235

15 NA

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. ~~2050~~ ~~1750~~

1941

सूचीपत्रम् ।

	पृष्ठा	पंक्ति
अपुनस्य गौणपुनस्यहणाधिकारः	२	१२
प्रतिनिधिपुनस्यविवरणम्	३	८
ब्राह्मणानां सपिण्डेषु पुनस्यपरिग्रहादि	५	२
दौहित्रादिपुनस्यकरणनिषेधः	५	७
वाटपुनस्य मुख्यताविचारः	८	१६
केन पुनो देयः	१२	७
श्रीनकीतपुनस्यपरिग्रहविधिः	१३	८
वशिष्टीतपुनस्यपरिग्रहविधिः	१३	५
वैत्तिरीयाणां विधिः	१७	८
यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति	२१	१
ह्यसुप्यायणविधिः	२४	२४
दत्तककर्तृकयाज्ञनिर्णयः	२८	६
अथास्य सापिण्डग्रम्	३२	१६
दत्तकाशौचनिर्णयः	३४	२०
दत्तकदायभागः	३८	१
अन्धपङ्कमभतिपुत्राणां घनाधिकारविचारः	४८	१५

शुद्धिपत्रम् ।

अशुद्धिः	शुद्धिः	पृष्ठा	
पदम्	पदम्	१	११
अरत्ना	करत्ना	८	१८
पुत्री	पुत्र	१०	११
पुत्रस्य	पुत्रस्य	१०	११
मितिर्न	मिति	१७	
गृह्णीये	गृह्णी	१७	
विधिना	विधाना	१५	
पर	परै	१५	
अवेति	अव इति	२३	
संस्कारणे	संस्कारकरणे	२६	
करकरणे	करणे	२६	
पिण्डाद्याः	पित्राद्याः	३१	
जीवीति	जीवति	३१	
भाष्ये	भाष्ये	४१	
आन्या	रान्या	४५	
निषेध	निषेध	४६	
विक्षा	रिक्षा	४७	

दत्तकचन्द्रिका ।

चन्द्रिकानुक्तसञ्ज्ञात संशयध्वान्तचन्द्रिका ।

अथ चन्द्रिकालानुभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका ॥ १ ॥

ओं नमो गणेशाय

यावाणीरसनायगा कविकुलस्त्रीत्वा नरी वृत्त्यते
या नाव्योक्तिखिता रसध्वनियुताऽलङ्कारश्रीभोज्ज्वला ।
मह्यं यच्छतु सा कटाक्षममलं दुःखाभ्युधौ भाव्यते
याचेऽन्यत् किमु मे करस्य वशगा जाड्यं नयलाचरम् ॥
जगदागमने हेतुं महेशं पितरं मुहुः ।
करीति ललितो नला टीकां दत्तकबोधिनौम् ॥

अन्यसमाप्तिप्रतिबन्धकस्वरूपविघ्नपुञ्जविनाशाय महादेवनमस्काररूपं मङ्गलमाच-
रन् अन्यस्तदभिधेयादिकं निर्दिशति चन्द्रिकेत्यादि । अत्राभिधेयं दत्तककरणं प्रयोजनं
दत्तकविषयकसंशयापनीदनं ; सम्बन्धय दत्तकरणेन सह अन्यस्य ज्ञाप्यज्ञापकभावः ।
तथाचोक्तं “ज्ञातार्थं ज्ञातसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते । अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः
स प्रयोजनः” इति । ज्ञातावर्षी अभिधेयप्रयोजने यस्य तत् ज्ञातार्थं ज्ञाताभिधेय-
प्रयोजनकं ; ज्ञातः सम्बन्धी यस्य तत् ज्ञातसम्बन्धं ; एतेनाभिधेयप्रयोजनसम्बन्धानां
लाभः । श्लोकार्थस्तु, चन्द्रिका स्मृतिचन्द्रिका ; तस्यामनुक्तेनानभिधानेन सञ्ज्ञात
उत्पन्नो यः संशयः । कदा केन कथं कीदृशी दत्तकः याज्ञः इत्येवंरूपः स एव ध्वान्तः
अन्धकारः तत्र चन्द्रिकाकौमुदीव तदपसारिणी दत्तकचन्द्रिका एतन्नामकयन्यः,
चन्द्रो विद्यतेऽस्य चन्द्रो स चासौ कालश्चेति चन्द्रिकालः महादेवः, तमनुभवति अनु-
चिन्तयतीति चन्द्रिकालानुभावः ; महादेवानुचिन्तकः । “कर्मण्यपित्रित्वा अनुभाव
इति षट्त्वं । कालशब्देनात्र महादेवो लभ्यते तथा च मेदिनी “कालो मूल्यो महा-
कालो समये यमकणयोरिति । तेन कुबरेण नया कृता कर्तुमारब्धा, स्मृतिचन्द्रिकायाः
कुबेरप्रणीतत्वादस्यापि तत्प्रणीतत्वमिति ॥ १ ॥

मन्वादिवाक्यविहतेषु विवादमार्गे

ष्वष्टादशस्यपि मया स्मृति चन्द्रिकायाम् ।

कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितो यः

सर्वः स चात्र विततो विहृतो विशेषात् ॥ २ ॥

मन्वादीति । मन्वादीनां मनुयाज्ञवल्करप्रभृतीनां वाक्यैः “तेषामाद्यसृणादान-
मित्यादिवचनैः विहृतेषु व्यक्तेषु अष्टादशसु मध्ये मया स्मृतिचन्द्रिकायां विवादमार्गेषु
विवादपदैषु च “अत्रापिशार्धः” यः कल्युक्तदत्तकविधिर्न विवेचितः न निरूपितः, अत्र
यस्यैव स सर्वः विततः विस्तृतरूप इत्यर्थः, विशेषात् विशेषेण विहृतः निरूपयितुमारब्धः ।
यद्यपि हादशविधा गौणपुत्राः सम्भवन्ति तथापि “अनेकधाः कृताः पुत्रा अविभिर्भ्यः
पुरातनैः । न-शक्यन्तेऽधुना कर्तुं” शक्तिहीनैरिदन्तमैरिति वृहस्पत्युक्तेः, तथा “दत्तौ-
रसेतरैषान् पुत्रत्वेन परिगृह्य इति काशिकापुराणवचनाच्च कसौ दत्तकेतरगौणपुत्रा-
सम्भवात् सुष्ठु कल्युक्तदत्तकविधिरिति ॥ २ ॥

तत्राह मनुः । अपुत्रेण सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाम सङ्कीर्तनाय च ॥ अत्रिच । अपुत्रेणैव
कर्त्तव्यः पुत्रप्रतिनिधिः सदा । पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नस्मात्तस्मात्
प्रयत्नतः ॥ अपुत्रेण अजातपुत्रेण सृतपुत्रेण वा । अपुत्रो सृतपुत्रो वा
पुत्रार्थं समुपोष्य चेति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या ज्येष्ठेन
जातमात्रेण पुत्रौ भवति मानवः । पितृणामनृणश्चैव स तस्मात्तत्त्व-
मर्हतीति मनुवचनावगत ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डो-
दकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ॥ ३ ॥

तत्रेति । दत्तककरणविषये इत्यर्थः । अपुत्रेण पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितेन यादृक्
तादृक् सुतः हादशविधानां गौणपुत्राणामन्यतमः पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नाम सङ्कीर्त-
नाय च प्रयत्नतः कार्यः । अत्र चकारः समुप्ययार्थकत्वेन नामसङ्कीर्तनमात्रार्थमपि
गौणपुत्रः कर्त्तव्यः इति । एतदग्रे स्फुटी भविष्यति ॥ हादशविधगौणपुत्रास्तु, पुत्रिकाचेव-

लक्ष्मानीनगूढोत्पन्नापविहसद्दीदपौनर्भवदत्तकस्त्रयमुपागतकृतकक्रीतपारश्रवाः । तथा च
उच्यते । आन्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकौ-
रसयोर्विना ॥ तथा स एव । पुत्रास्त्रयोदशप्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेया-
मौरसः पुत्रिका तथा ॥ अतएव पुत्रत्वानु द्वयोदशानामविकल्पमेवेति मित्या ॥ शक्ति-
विवेकीऽप्येवम् ॥ एतेन गौणपुत्राणामेकादशविधत्वोक्तिर्निरस्ता । अत्र मनुविष्णुवशिष्टैः
स्वयं दत्तय शीघ्रमेति, यत्र कृचनोत्पादितस्तु द्वादशेति शूद्रापुत्र एव षष्ठी भवती-
त्येतैर्वचनैः शूद्रापुत्रस्य पारश्रवस्यापि गणनात् यन्मुत्पन्नैः पुत्रगणनायां शूद्रापुत्रो-
नान्तर्भावितकृदल्पन्तापकृष्टत्वादिति बोध्यम् ॥ तदस्तु प्रकृतमनुसरामः । तेनेति । अत-
पुत्रस्याऽपि पुत्रीकरणस्यावश्यकत्वेन, पुनः पुत्रकरणमावश्यकमित्यभिप्रेत्यान्वयः ॥
जातमात्रेण प्रसूतमात्रेणेत्यर्थः । पुत्रीभवति पुत्रात्मनरकदाण्यकर्मपुत्रवान् भवति ।
तथा च, ऋणमस्मिन् सम्रयति अस्तमत्वञ्च विन्दति । पिता पुत्रस्य जातस्य पश्येच्च
जीवती मुखम् । पुत्रादौ मरणात् यस्मात् पितरं वायते सुतः । तस्मात् पुत्र इति
प्रोक्तः स्वमनेव स्वयमुवेति ॥ ननु पितर्यन्मोचन पुत्रात्मनरकदाण्योः सम्पत्त्या सत-
पुत्रकस्य पुनः पुत्रीकरणमनावश्यकमिति चेन्न, पिण्डोदकनामसङ्कीर्तनार्थमस्याव-
श्यकत्वादिति ॥ २ ॥

अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्षणम् । तयोरपि पिण्ड-
दाहत्ववंशकवत्त्वाविशेषात् अन्यथा सत्यपि पौत्रे सृतपुत्रस्य निर्नि-
मित्तपुत्रपरिग्रहापत्तेः ; अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्यैव पुत्रीकरण-
मवगम्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणतया विवक्षि-
तत्वं तेन द्वाभ्यां स्त्रियावानैकः प्रतिग्राह्य इति तु न देख्यम् । द्वाभ्यां
ध्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्यमाणत्वात् स्त्रियाश्च भर्तुर्नुज्ञया
तदधिकारात् । तथा च वशिष्ठः । न स्त्रीपुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीया-
द्वाऽन्यत्रानुज्ञानाद्भर्तुः ॥ ४ ॥

अत्रेति । मन्वादिवचने इत्यर्थः । निर्निमित्तेति, पिण्डोदकदानादेः पौत्रादिनैव
सम्भाव्यमानत्वात् पुत्रपरिग्रहे निर्निमित्ताभावादित्यर्थः । अत्र विधिवाक्यस्यापुत्रपदस्य
विधेयत्वेन तद्विशेषणीभूतयोः पुंस्त्वैकत्वयोर्विधेयविशेषणत्वेन विवक्षितत्वमेव सत्वा एकै-

नैव पुंसां पुत्रो याज्ञ इति ये मन्यन्ते तन्मतं दूषयति अपुत्रेणेत्यादि । तेनेति, पुंस्त्वै-
कत्वयोर्विवक्षितत्वेन न देशं, न उपदेशमित्यर्थः । अत्र हेतुमाह द्वामुप्यायणस्येत्यादि,
द्वाभ्यां नैकः प्रतियाज्ञ इति तु न देशमित्यत्र द्वामुप्यायणस्य द्वाभ्यां परिग्रहस्य वक्ष्य-
नाशलादिति हेतुः, स्त्रिया न प्रतियाज्ञ इति तु न देशमित्यत्र स्त्रियाय भर्तुरित्या-
दिकम् हेतुः । स्त्रिया भर्तृगुणत्वा दत्तकपुत्रग्रहणाधिकारे प्रमाणमाह वशिष्ठ इति ॥
न स्त्रीपुत्रमिति । तथाचात्रैव वचने भर्तुरनुज्ञया स्त्रिया परिग्रहदर्शनात् पुंस्त्वस्य
विवक्षितत्वेऽपि स्त्रीकर्तृकग्रहणं नाशुपपन्नमिति भावः ॥ ४ ॥

प्रतिनिधिरिति । स च क्षेत्रजादिरेकादशविधः । यथा मनुः ।
क्षेत्रजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रप्रतिनिधीनाहुः-
क्रियाणीपांश्चूनीषिणः ॥ ब्रह्मस्यतिः । पुत्रास्त्रयोदशप्रोक्ता मनुना
येऽनुपूर्वशः । सन्तानकारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा ॥ आज्यं
विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकी-
रसयोर्विना ॥ तथापि कलौ न सर्वेषामभ्यनुज्ञानम् । अनेकधाः
कृताः पुत्रा ऋषिभिर्भ्यः पुरातनैः । न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्ति-
हीनैरिदन्तनैरिति वचनात् ॥ दत्तोरसेतरेषान्तु पुत्रत्वेन परिग्रह-
इत्यादीनभिधाय इमान् धर्मान् कलियुगे वज्जर्गानाहुर्मणीषिण
इति दत्तकेतरप्रतिनिधिनिषेधात् अतो दत्तकविधिर्विविच्यते ॥ ५ ॥

अत्रिवचनोक्तं प्रतिनिधिपदं विद्वणोति प्रतिनिधिरिति ॥ एकादशविधगौण-
पुत्रविषये प्रमाणमुपपन्नमिति यथा मनुरिति । ननु कथं गौणपुत्राणामेकादशविधत्व-
मुच्यते ; पुत्रास्त्रयोदशप्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः इति ब्रह्मस्यतिवचनेन सुख्यौरसेतर-
द्वादशविधगौणपुत्राणामेव मन्वभिमतत्वस्यावादादिति चेन्न पुत्रिकाया औरसतुल्यत्वेन
दूषदपक्षेऽपि तस्याः क्षेत्रजादिवत् प्रतिनिधित्वमनङ्गीकृत्य एकादशानामेक प्रति-
निधित्वमभिधानात् ॥ सन्तानकारणं स्त्रीत्यादितस्त्रक्षेत्रजातवंशधारा प्रवर्तकम् । तेषां
त्रयोदशपुत्राणां मध्ये औरसः सन्तानकारणं ; सुख्यसन्ततिकरमित्यर्थः, अत्र तथैवनेन
गौणपुत्राणां मध्ये पुत्रिकायाः प्राधान्यं प्रकटितम् । तथापीति, औरसातिरिक्तानां
महानां प्रतिनिधित्वेऽपि, सर्वेषां दत्तकेतरेषां प्रतिनिधिपुत्राणामित्यर्थः । ब्रह्मस्यत्या-

दित्यपुराणाभ्यां प्रमापयति अनेकधेयादि, दत्तोरसेत्यादि च । पुत्राः कृताः अपुत्रा अपि पुत्रत्वं प्रापिताः अधुना कस्य दत्तनैरवृषिभिः ॥ ५ ॥

अत्र शौनकः । ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्यः पुत्रसंग्रहः । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु नकारयेत् ॥ असपिण्डे इति सामान्य-
श्रवणात् समानासमानगोत्रेष्वित्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽस-
पिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह शाकलः ॥
सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा । अपुत्रको द्विजो यस्मात्
पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ॥ समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।
दौहित्रं भागिन्यश्च मातृस्वसृसुतं विना इति । अन्यत्र तु नका-
रयेदिति ब्राह्मणातिरिक्तः क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्याव-
र्त्यते ॥ ६ ॥

अत्रेति । दत्तकग्रहणविषये इत्यर्थः । शौनक आह इति शेषः । अत्र ब्राह्मणाना-
मित्यनेन अविश्यादीनामपि संग्रहः । इत्यादि बहुवचनान्ता गणस्य संसृचका इत्युक्तेः ।
असपिण्ड इति सामान्यश्रवणादिति । शौनकवचने तदभावेऽसपिण्डे वेति सामान्य-
श्रवणादित्यर्थः । समानासमानगोत्रेष्विति । असपिण्डपदात् सपिण्डभिन्नत्वेन सकुल्यादि-
समानगोत्रस्यासमानगोत्रस्य च प्राप्तेः ॥ केचित्तु अत्र सपिण्डेष्विति सामान्यश्रवणादिति
पठन्ति असमानगोत्रः मातामहकुलीनः इति व्याचक्षते च । तेषामयमाशयः । तथा-
चान एकपिण्डसम्बन्धवत्त्वेन एकेशरीरावयववत्त्वेन च सपिण्डा विवर्चितम् । तदसत्
परत्र एतदप्यन्यत्रता मातामहकुलीनसपिण्डस्यारुक्तेखात्, तथाच सपिण्डाभावेऽस-
पिण्डः सगोत्रस्तदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इति सामान्यतः सक्तत्वाच्च ॥ असपिण्डपदेन
समानासमानगोत्रयोः प्राप्तौ साधकमाह शाकल इति । सगोत्रजपदनसपिण्डसगोत्र-
जपरम् । एतेनासपिण्डपदस्य समानगोत्राऽसपिण्डपरत्वं ज्ञम् । पालयेदन्यगोत्रज-
मिति ; एतेन शौनकवचनोक्तासपिण्डपदस्य असमानगोत्रपरत्वमपि सिद्धम् । असपिण्ड-
पदस्य समानासमानगोत्रपरत्वादसमानगोत्रत्वेन सजातीयवद्विजातीयस्यापि पुत्रत्व-
प्राप्त्या वन्निराकरोति अन्यत्र तु नकारयेदिति ॥ ६ ॥

यदाह मनुः । माता पिता वा दद्यातां यमङ्गिः पुत्रमापदि ।
 सदृशं प्रीतिसंयुक्तं सज्जेयो दत्तमिहः सुतः ॥ आपदि पुत्रप्रतिग्रहीतुर-
 पुत्रत्वे, सदृशं सजातीयम् । यत्तु सदृशं न जातितः किन्तु कुलानु-
 रूपैर्गुणैस्तेन क्षत्रियादिरपि ब्राह्मणस्य पुत्रो युज्यते इति मेधा-
 तिथिव्याख्यानम् । तत्रायमभिसन्धिः, श्रीरसासत्त्वे क्षत्रियादे-
 रसमानजातीयतया पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि नामसङ्कीर्तनादि-
 प्रयोजनकतया पुत्रत्वमुत्पद्यत एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वल्योपकार-
 कतया आसाच्छादनभागिन इति । तथा शौनकः । यदि स्यादन्य-
 जातीयो गृहीतोऽपि सुतः क्वचित् । अंशभाजं नतं कुर्यात् शौन-
 कस्य मतं हि तत् । याज्ञवल्केनाऽपि । सजातीयस्य पिण्डदातृ-
 त्वांशहरत्वे विहिते न तु विजातीयस्य पुत्रत्वं निषिद्धम् ॥ ७ ॥

अन्यगोत्रजपदेन भिन्नजातीयासपिण्डस्यापि प्राप्तिः स्यादित्यतस्तन्निराकरोति मनु-
 रिति । पुत्रपरिग्रहीतुर्दत्तकग्रहीतुरित्यर्थः । सदृशपदस्य सजातीयाद्यर्थकत्वे कुलानुरूपै-
 र्गुणैरिति मेधातिथिव्याख्यानेन सह विरोधः स्यादित्यतस्तत्परिहारायाह यस्त्विति ॥
 मेधातिथेरभिप्रायं व्यनक्ति तत्रायमभिसन्धिरिति । पिण्डोदकाद्यनर्हत्वेऽपि; पिण्डोदक-
 दानाद्ययोग्यत्वेऽपि; पिण्डोदकादिदाने पुत्रादिसजातीयपर्यन्तस्यैवाधिकारादिति
 भावः । अतएवैतदभिप्रायकं विष्णुपुराणवचनम् । ब्राह्मणस्तन्ववर्णानां न करोति कदा-
 चन । कामाक्षीभास्वयान्मोहात् कला तज्जातितामियादिति । न करोति पिण्डोदकादि-
 दानमिति शेषः ॥ क्षत्रियादेरप्यविशेषादन ब्राह्मण इत्युपलक्षणम् । नामसङ्कीर्तनेति ।
 असमानजातीयदत्तकस्याऽपि असुखसन्तानत्वेन कीर्तनादिति भावः । अत्येति;
 नामसंकीर्तनाद्यल्योपकारकत्वेनेत्यर्थः । अल्योपकारकत्वेन घनाधिकारानर्हत्वं दर्श-
 यति ॥ यदि स्यादिति । अत्रांशभाजं न तं कुर्यादित्यनेनासवर्णदत्तकस्यांशभागित्व-
 निषेधात् आह करणानर्हत्वेन अल्योपकारकत्वं प्रतीयते । पिण्डदातृत्वेत्यादि । सजा-
 तीयेष्वयं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः, पिण्डोऽंशहरयैवामिति वचनाभ्यामिति शेषः ।
 सजातीयेष्वयं प्रोक्त इत्यनेन असवर्णदत्तकग्रहणं प्रतीयते अन्यथा सजातीयेष्वित्यभिधान-
 मनर्थकं स्यात्, तस्य सामान्यत एव प्राप्तत्वादिति ॥ ७ ॥

व्यक्तमाह हवयाज्ञवल्करः । सजातीयः सुतः शास्त्रः पिण्डदाता
स ऋक्थभाक् । तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्मृतः । आसा-
च्छादनमात्रन्तु स लभेत तद्व्यक्त इति । वस्तुतस्तु मनुवचने सदृ-
शपदस्य सजातीयार्थकतैव युक्ता, परत्र तादृशदत्तकस्य विभाग-
दर्शनात् असवर्णस्य च विभागासम्भवात् । दौहित्रो भागिनेयश्चेति
दौहित्रभागिनेयनिषेधः शूद्रातिरिक्तविषयः ॥ तथा च शौनकः ।
क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा । वैश्यानां वैश्यजातेषु
शूद्राणां शूद्रजातिषु । सर्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।
दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुतः । ब्राह्मणादिव्रते नास्ति
भागिनेयसुतः क्वचित् । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां प्राति-
स्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देशः । पौरोहित्यान् राजन्यविशोः
प्रवृणोतेति सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्रभागित्वोक्तेः । जातिष्वेव न
चान्यत इति नियमः सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थः, अन्यथा
प्रागुक्तकाल्यायनविरोधः स्यात् ॥ ८ ॥

विजातीय पुत्रग्रहणे साक्षात्प्रमाणसुपपन्नस्यति व्यक्तमाहति । अत्र तदभावे विजा-
तीय इत्यनेन विजातीयपुत्रग्रहणं स्फुटमवगम्यते । विजातीयग्रहणन्तु कक्षीतरपरं,
कक्षौ विजातीयविवाहनिषेधाद्विजातीयसुख्यपुत्रनिषेधेन गोणपुत्रनिषेधः सुतरामव-
गम्यते । मेधातिथिव्याख्याने अस्त्ररसादाह वस्तुतस्तिति । स चास्त्ररसः अनुपदं
व्यक्ती भविष्यति ॥ मनुवचने माता पिता वा दद्यातामित्यादिवचने परत्रेति । परस्मिन्
वचने मनोरिति शेषः । मनुवचनन्तु श्रेयसः श्रेयसीऽभावे यवीयान् ऋक्थमर्हति ।
वद्वयेषु सदृशाः सर्वे ऋक्थस्य भागिनः इति । वद्वः दत्तकादयः । अत्र केचित् युक्ता
परत्र इत्यत्र अकारप्रत्ययेण अपरत्र अपरस्मिन् अनाधिकारविधायकवचने इत्यर्थः । अन्यथा
अधिकारनिर्णायकवचनस्य लक्षणनिर्णायकवचनात् प्राङ्निर्दिष्टत्वेन परत्र इत्यसङ्गतः ।
वचनन्तु "उपपत्नी गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य तु दत्तमः । स हरेतैव तद्व्यक्तं सम्प्राप्नोऽप्यन्य-
गोत्रत" इत्याहुस्तद्वित्यं परत्र "श्रेयसः श्रेयसीऽभावे" इति वचनस्य विद्यमानत्वात्,
न च तद्वचनस्य केवलदत्तकविपयत्वाभावादप्राप्ताप्यमिति वाच्यं, वद्वयेस्त्वित्यनेन

स्त्रोक्तदत्तकादिनिष्ठिपुत्रविषयत्वेन दत्तकपुत्रविषयत्वस्यापि स्फुटत्वात् । यच्चात्र दत्तकपदघटितस्यटलेन उपपन्नो गुणैः सर्वैरिति वचनमभिहितं, तदपि चिन्त्यं तत्र सजातीयत्वबोधकपदादर्शनात्, यत्तु गुणैः सर्वैरिति पदं तस्य सजातीयत्वबोधकतायां प्रमाणाभावात् ॥ दौहित्र इति ; तथा च प्रतिपिहपुत्रेषु मध्ये दौहित्री भागिनेयश्च शूद्रेः पुत्रः क्रियते नान्यस्तत्र वचनाभावादिति । प्रातिपिकगोत्राभावादिति । तत्त-
द्वाक्तिनिवतगोत्राभावादित्यर्थः । “अमदग्निर्मरवाकविश्वामित्रात्रिगीतमाः । वशिष्ठकाश्र-
पागव्यामुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां यान्य पत्यानि तानि गोत्राणि मन्वते” इति
श्रुतेः । गोत्रस्यादिपुरुषब्राह्मणरूपतया चत्विशादेरादिपुरुषस्य ब्राह्मणरूपत्वासम्भवा-
दिति भावः । गुरुगोत्रनिर्देशः, गुरोः पुरोहितस्य गोत्रनिर्देशः ॥ अन्यथेति । जाति-
ष्वेवमेव विजातीयदत्तकगृहणास्वीकारे इत्यर्थः । प्रागुक्तेति, तथाच प्रागुक्तवचन-
काल्यायनवचनयोर्विरोधः स्यादित्यर्थः । प्रागुक्तवचनम् “यदि स्यादन्यजातीयो गृहीतो-
ऽपि सुतः कश्चित् । अंशभार्जं नतं कुर्व्याच्छौनकस्य मते हि तदिति श्रौतकोक्तं, काल्या-
यनवचनम् “असवर्णास्तु यासांष्ठादनभागिन” इति । अत्र केचित् प्रागुक्तपदं काल्या-
यनवचनस्य विशेषणं न तु पृथगिति मत्वा प्रागुक्तकाल्यायनवचनत्वेनासवर्णास्तु यासां-
ष्ठादनभागिन इति वचनमाहुस्तदितिसन्दं प्राक् तादृशकाल्यायनवचनाभावात् ॥ ८ ॥

तत्रापि सन्निहितसपिण्डेषु सति भ्रातृसुते स एव पुत्त्रौकार्थ्य
इत्याह मनुः । सर्वेषामेकजातानामेकश्चेत् पुत्रवान् भवेत् सर्वे ते
तेन पुत्रेण पुत्रिणो मनुरन्नवौत् । बृहस्पतिः । यद्येकजाता बहवो
भ्रातरश्च सहोदराः । एकस्यापि सुते जाते सर्वे ते पुत्रिणः स्मृताः
इति । अत्र वचनद्वयेऽपि भ्रातृसुते च पुत्रप्रतिनिधितया कथञ्चित्
सम्भवति अन्यो न प्रतिनिधिः कार्य्य इत्यवगम्यते । न चापत्यसुत-
पादयितव्यमिति नित्यो ह्ययं विधिः स यथाकथञ्चित् पालनीय-
स्तत्र भ्रातृव्ये पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य पिण्डोदकादेरलोकतापरी-
हारस्य च सिद्धत्वेन न पुनस्तत्र प्रवृत्तिरतएवाकृतस्यैव भ्रातृपुत्रस्य
पुत्रत्वम् । अपुत्रस्य पित्रव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीतश्चाहपिण्डोदकक्रियामिति बृहत्पराशरस्मरणात् ।

तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रा-
तिदेशेनालोकतापरीहारादिसाधकत्वेऽपि नामसंकीर्तनोचितवंश-
करत्वानुपपत्त्या तदर्थं तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि
वचनद्वयं सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधकं परन्तु आह्वादि-
कर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकं, अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे श्वेज-
पुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । अकृता वा कृता वापि यं विन्देत्
सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्तेन दद्यात् पिण्डं हरेद्वनमिति
वचने दौहित्रेऽपि पौत्रातिदेशसत्त्वात् दौहित्रसत्त्वेऽपि प्रागुक्तयुक्त्या
दत्तकाद्यनुपादानप्रसङ्गाच्च ॥ ८ ॥

तत्रापीति । सपिण्डादित्यर्थः । सति भ्रातृसुत इति । यद्वचनयोग्य इति शेषः ।
पुत्रीकायः ; दत्तकपुत्रत्वेन गृहीतव्यः ॥ वचनद्वयेऽपीति । मनुवद्व्यत्योरिति शेषः ।
अन्यः सपिण्डादित्यर्थः । भ्रातृपुत्रस्य स्वत एव पुत्रकायकारित्वेन पुत्रत्वातिदेशेन
चागृहीतस्याऽपि भ्रातृपुत्रस्य पुत्रप्रतिनिधित्वं सिद्धमिति केषाञ्चित्तत्पुत्रोक्त्य दूषयति
न चेति । यथाकथञ्चिदिति ; औरसीत्पादनेन दत्तकग्रहणादिना चेत्यर्थः । अलोक-
तेत्यादीति, पुत्रेण लोकान् जयतीत्युक्तलोकविशेषानवाप्तिपरिहारस्येत्यर्थः । तत्रेति ;
यथाविधिदत्तकग्रहणे इत्यर्थः ॥ अतएवेति । अगृहीत भ्रातृपुत्रेणापि पुत्रप्रतिनिधित्व-
सम्भवादेवेत्यर्थः ॥ अकृतस्यैव अगृहीतस्यैव पुत्रत्वं पुत्रप्रतिनिधित्वं तत् पुत्र इति ।
भ्रातृजः भ्रातृपुत्रस्तत्पुत्रः पितृव्यपुत्रः भवेत् । नामसंकीर्तनेत्यादीति ; अयमेतद्वंशीह्व-
इत्येवंरूपवंशकरत्वानुपपत्त्या इत्यर्थः । तदुपादानस्येति । यथाविधिदत्तकग्रहण-
स्येत्यर्थः । मनु अगृहीतभ्रातृपुत्रेण पारलौकिकमुख्योपकारनिचयस्य सिद्धत्वेन गौण-
वंशकीर्तनरूपप्रयोजनाय यथाविधि भ्रातृपुत्रग्रहणमनर्घकमत आह किञ्चेति । अन्य-
थेति ; एतद्वचनद्वयस्य दत्तकाद्युपादाननिषेधकत्वे इत्यर्थः । अतएव “पुत्रः पौत्रः
प्रपौत्रो वा तद्वद्वा भ्रातृसन्ततिः, सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियायां नृपजायते” इत्यत्र पुत्र-
पदमुक्त्वापि पुनर्भातृसन्ततिपदोपादानं सङ्गच्छते । अकृता चेति । अकृता अपुत्रिका ;
तत्सुतः दौहित्रः दत्तकाद्युपादानेति । इदमप्यसौ व्यवहारविरोधः सादिति ॥ ८ ॥

ननु सत्यपि भ्रातृपुत्रे दत्तकाद्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे, बह्वी-
नामेकपत्नीनामेष एव विधिः स्मृत इति बृहस्पतिवचने, सर्वासा-
मेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह
पुत्रवतीर्मनुरिति मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन सत्यपि
तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न, यथा, तस्मै पयंसि दध्या-
नयति सा वैश्यदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो वाजिनमित्यत्रा-
मिक्षार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्योभूतामिक्षापचारे आमिक्षा पुरुषं प्रवर्त्त-
यति न तु वाजिनम् अनुद्देश्यत्वेनाप्रयोजकत्वात् । यथा वा पितुः
क्षयाहे पितृादित्तिकस्य पार्वणे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः
पार्वणारम्भः ; तस्य पितृश्राद्धाधौनप्रवृत्तेः, तथाऽत्रापि भर्तुरनुज्ञा-
शास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव तदुपादानं न
तु तत्पुत्रानपचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदुपादानं ; तत्प्रवृत्तेरप्रयोज-
कत्वात् । तत्रालोकतापरीहारोऽस्या न स्यादित्यपेक्षायां मनुबृह-
स्पतिवचनद्वयं, सपत्नीपुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारश्राद्धोप-
पादकं भर्तृवंशमन्तरेण चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंश-
करत्वं चेत्यतः समस्तस्याऽपि पुत्रोपयोजनस्य सम्भवेन सति
सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानम् । भ्रातृपुत्रस्य तु वंशकरत्वाभावेन
सत्यपि तस्मिन्नुपादीयन्ते दत्तकादयः इत्येतावान् परं विशेषः ॥१०॥

भ्रातृपुत्रवत्सत्यपि सपत्नीपुत्रे पुनः पुत्रपरिषदापत्तिरित्याशङ्कामुक्तौ च दूषयति नमिति ।
दत्तकादौत्यादि ; दत्तकप्रवृत्तिगोचपुत्रवत्त्वमित्यर्थः । तस्मै पयंसि दध्यादुग्धे, तथाच
अथ्युषदुग्धे दक्षिणियणेनामिक्षात्यतिः स्यादिति भावः । वाजिभ्यो विश्वदेवेभ्यः, आमिक्षा-
घनोमृतं पयः ; पय एव घनोमृतमामिक्षातिषोयते, इति मट्टवार्तिकोक्तेः । प्रवर्त्तय-
तीति ; आमिक्षोपादानार्थं प्रवृत्तिं जनयतीत्यर्थः । पार्वणे कृते, पार्वणविधिना प्रत्या-
श्रित्यग्राहे कृते, पौरुषचेदज्ञान्तरसाग्रिमात्रस्य, प्रेतपञ्चामावसानान्तरस्यतपितृकनिरप्ते-
त्येति शेषः । न पुनः पार्वणारम्भ इति । तत्र पार्वणान्तरविधिप्रसङ्गादिति शेषः ॥

तस्मैति, मातामहादिश्राद्धस्वेत्यर्थः । पित्रश्राद्धाधीनप्रवृत्तेरिति । पितरौ यत्र पूज्यन्ते
तत्र मातामहादिश्राद्धमित्यनेनात्र मातामहादिश्राद्धप्रसक्तावपि "कर्तुं समन्वितं त्वत्का तद्यथा
श्राद्धधीदृशं, प्रत्याष्टिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्तुः पङ्क्ति स्मृतिरित्यनेन प्रत्याष्टिकश्राद्धे
मातामहादिश्राद्धनिषेधात् सत्यपि पित्रपक्षश्राद्धे प्रत्याष्टिकत्वात् न मातामहादिश्राद्ध-
करणमिति भावः । तथाच यथा अशुद्धिस्सवाजिनाथं न पुनरानिच्छायाः प्रवृत्तिः,
यथा वा प्रत्याष्टिकश्राद्धे कृते मातामहादिश्राद्धाय न पुनः पार्वणारक्षसाया भर्तृपुत्राप-
चार एव दत्तकाद्युपादानं, न तु भर्तृपुत्रानपचारैऽपीति समुदयायः ॥ तत्प्रवृत्तेः,
क्षपुत्रेच्छायाः ; अप्रयोजकत्वात् ; पुत्रपक्षप्राप्त्योजकत्वादिति भावः ॥ तथाच यत्रैव
भर्तुः प्रवृत्तिः तत्रैव पुत्रीपादानं, न तु भर्तुरिच्छामन्तरेण पुत्रीपादानमिति भावः ।
भ्रातृपुत्रेण नामसङ्कीर्तनानिर्वाहात् प्रयोजनापेक्षया युक्तं भ्रातृपुत्रीपादानं ; जिवान्ते
भर्तुरनपेक्षसंशान्तराभावात् सपुत्रीपुत्रेण तन्निर्वाहाच्च प्रयोजनमन्तरेण न तदवगणमिति
भावः ॥ सनुवृत्त्यतिवचनद्वयमिति, सर्वेषामेकजातानामित्यादि ; यदेकजाता नृद्वी
मातरश्च सङ्गीदरा इत्यादि चेति ॥ १० ॥

ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणावश्यमभावे यत्रैक एव
भ्रातृपुत्रस्तत्रैव तदसम्भवः । न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा
स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति वशिष्ठस्मरणादिति चेन्न एतस्य
ह्यसुस्थायणेतदविषये सावकाशत्वात्, ह्यसुस्थायणे च हेतुवन्नि-
गददर्शितसन्ततिविच्छेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्रपुत्रीकरणे
पौराणिकलिङ्गदर्शनाच्च । यथा ; ततः कदाचिदुर्वश्यां भैरवो
मैथुनं गतः । तस्यां च जनयामास सुवेशं नाम पुत्रकम् ॥ तमेव
चक्रो तनयं वेतालोऽपि स्वकं सुतम् । ततस्तौ तेन पुत्रेण स्वर्ग्यां
गतिमवापतुरिति ॥ ११ ॥

यत्रैक एव भ्रातृपुत्र इति, तथाच "नेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषामित्यनेन एकमात्रपुत्रकस्य पुत्रदानासम्भवेन तत्रैवासम्भव इत्यर्थः । असम्भव-
धीषं निराकरोति एतस्मैति । एतस्य एकपुत्रदाननिषेधस्य, तथाच स हि सन्तानाय

पूर्वेषामित्यनेन वंशरचार्यं एकपुत्रदाननिषेधः ; द्यामुष्यायणस्य तु दातृपक्षीक्रीडमयोरेव
वंशकरत्वात् एकपुत्रस्यैऽपि द्यामुष्यायणदत्तकसम्भवाच्च न विरोधः । एकमात्रपुत्रस्य
द्यामुष्यायणदत्तकविषये व्यक्तं दृष्टान्तयति ततः कदाचिदुर्वश्यामित्यादि । तौ वेताल-
भैरवी ; तेन सुवेशेन ; अत्रैतादृशप्रवन्धेन सादृशपुत्रो यद्गीतव्य एवेति न नियमः ; किन्तु
सत्तिसम्भवे सादृशपुत्रपङ्कसमुचितमिति भावः । अन्यथा तत्पित्रा अदाने विरोधः स्यादिति
भावः ॥ ११ ॥

केन पुत्रो देय इत्याह शौनकः । नैकपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं
कदाचन । बहुपुत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नत इति ॥ द्विपुत्र-
स्याऽपि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंशविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रे-
णेति । स्त्रियास्तु जीवति भर्त्तरि तदनुमतौ प्रीषिते मृते वा तद-
नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । न स्त्रीपुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णी-
याद्वा, अन्यत्रानुज्ञानाङ्गत्तरिति । अनुमतिश्च अप्रतिषेधेऽपि भवति,
अप्रतिषिद्धं परमनुमतं भवतीति न्यायात् ॥ निरपेक्षदानमाह
याज्ञवल्क्यः ॥ दद्यान्माता पिता वा यं सपुत्रो दत्तको भवेत् ।
तथा । मातापित्रभ्यामुत्सृष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ॥ १२ ॥

नैकपुत्रेणेति । अथ एकपुत्रदाने रागप्राप्तत्वादिनिषेधः । यद्वेषे तु पर्युदासः ।
द्विपुत्रस्यैव तु दाने निषेधः ; यद्वेषे तु न वा निषेधः न वा पर्युदास इति ॥ जीवति
भर्त्तरौति । समीपे तिष्ठतीत्यर्थः । पुनः प्रीषिते इत्युक्तत्वाच्च तु जीवितमात्रे इत्यर्थः ।
तदनुमतौ समीपवर्त्तिभर्त्तनुमतौ । अत्र वशिष्ठवचनं प्रमाणयति । न स्त्रीपुत्रं
दद्यादिति । अनेनानुमतिमन्तरेण स्त्रिया दानप्रतियङ्गयोर्निषेध संपपद्यते ॥ अनुमतिश्चेति,
तथाच साक्षात्शब्दोपात्ता अप्रतिषेधरूपा चेति द्विविधैवानुमतिर्मुखकदभिमतेत्यर्थः ।
मातुर्निरपेक्षदानविषये स्फुटं प्रमाणयति याज्ञवल्क्य इति । अत्र मातापिता वेल्लनेन
मातुः पितुश्च निरपेक्षदातृत्वमवगम्यते । ननु वाकारस्य समुच्चयार्थत्वेन इति चेन्न समु-
च्चयार्थत्वे निःसन्दिग्धार्थं इत्यादिकमेव निर्दिश्येतेति ॥ वाशब्दस्य विकल्पार्थस्त्रीकारे
व्यक्त्वं विनिगमकं दर्शयति तथेति । अन्यतरेण मात्रा पित्रा वेल्लर्थः । नन्वेतन्नुवचन-

नपविहपुत्रलक्षणप्रसङ्गे उक्तं न तु दत्तकलक्षणप्रसङ्गे इति चेत्तथापि न स्त्रीपुत्रं दद्यात्
प्रतिगृह्णीयाद्वा, अन्यचानुष्ठानाङ्गत्वं ; न त्वेकं पुत्रं दद्यात् प्रतिगृह्णीयाद्वा, स हि सन्ता-
नाय पूर्वेषां ; एकप्रोषितसम्भवः पुत्री मातापितृनिमित्तकस्य प्रदानविक्रयव्यागेषु
मातापितरौ प्रभवतः ; इत्यत्र दानविक्रयव्यागेषु प्रसुल्लसुजा अभिहितस्य न दद्यादित्यस्य
सपलक्षणतया दानविक्रयपरित्यागानामेव विधेयत्वं वाच्यं ; ततश्च मातापितृभ्यामुत्सृष्ट-
समीरन्मतेरेण वेत्यत्र सर्वसृतिप्रवक्ष्यमनुवचनविरोधात् पश्यतुमतिदानयोग्यस्य एव
स्त्रियादानाद्यधिकार इत्येवं वशिष्ठस्य सङ्कोचो वाच्यः । ततश्च प्रोषिते सृते वा पत्नी
अनुमतिदानयोग्यताया अभावात् स्त्रियादानाद्यधिकार इति हृदयम् ॥ १२ ॥

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः । शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि
पुत्रसंग्रहमुत्तमम् । अपुत्रो सृतपुत्रो वा पुत्रार्थं समुपोष्य च ।
संग्रहं संग्रहणविधिम् । समुपोष्यग्रहणात् पूर्वदिने कृतोपवासः ।
वृद्धगोतमः । वाससी कुण्डले दत्त्वा उष्णीषञ्चाङ्गुलीयकम् ।
आचार्यं धर्मसंयुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण संपूज्य राजा-
नञ्च द्विजान् शुचीन् ॥ राज्ञो विप्रकष्टत्वे ग्रामस्वामिनम् । न्यूना
ह्य सत्त्वांस्तु ग्रामस्वामिनमेव चेति स्मरणात् ॥ द्विजानिति बहुलं
त्रित्वपर्यवसितं कपिञ्चलन्यायात् । द्विजानां पूजनं याचनार्थम् ।
वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशं चैधमेव च । एतानाहृत्य बन्धून् ज्ञाती-
नाह्वय यत्नतः ॥ बन्धूनन्वेन सम्भोज्य ब्राह्मणांश्च विशेषतः ॥
अन्याधानादिकं तत्र कृत्वाज्योत्पवनान्तकम् । दातुः समक्षं गत्वा
च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने समर्थो दातास्मै ये यज्ञेनेति
पञ्चभिः ॥ दद्यादिति शेषः । बन्धूनात्ममादृपित्वबन्धून् । ज्ञातीन्
सपिण्डान् । तदाह्वानं दृष्टार्थं, बन्धूनाह्वानम् । ब्राह्मणान्, पूर्व-
वृत्तान् । चकारात् आह्वानम् ज्ञातींश्च सम्भोज्येत्यर्थः ॥ १३ ॥

पुत्रदादृष्टान्पुत्रनिरूपणानन्तरं पुत्रसंग्रहविधिप्रतिपादनाह अथेति । पुत्रसंग्रह-
मिति, अत्र संग्रहत्वे अनेनेति करणवाच्येन संग्रहपदेन संग्रहविधिप्रत्येकं सम्भते तथाच

संयत्तं संयद्भवविधिम् । उच्यते चानन्तर्याम्यक जाप्रत्ययादाह पूर्वदिने ज्ञातोपवास इति ॥ यद्वैष्णवकारमाह उक्तगोतम इति । वाससी परिधानोत्तरीये; अत्राचार्यादिः सम्पूज्य इत्यनेन दत्ता इत्यनेन चान्वयात् कर्मसम्प्रदानतोभयप्राप्तौ “अपादानं सम्प्रदा- तवाधिकारणं पुनः । करणं कर्मकर्ता च द्वयोर्योगे परं भवेदित्यनेन कर्मतेव ॥ कपि- स्नान्यायादिति । कपिस्नानानाखभेदेति युतिर्वर्तते, अत्र सकलकपिस्नानवधस्त्राशक्वानु- ष्ठानतया अननुष्ठानकचवाप्रामाण्यात्, प्रथमोपस्थितत्वेन बहुलं त्रित्वपथ्यवसितमित्यं विज्ञानितं; तददन्नापि द्विजानित्यस्य सकलविप्राभिप्रायकत्वे सकलविजाचंभाया अशक्वानुष्ठानत्वेनाननुष्ठानकचवाप्रामाण्यादुक्तं द्विजानिति बहुलं त्रित्वपथ्यवसितमिति भावः । याचनायमिति; एतेन ब्राह्मणद्वारा याचनं कर्तव्यमिति सूचितम् । कुशमयं कुशमिति, वरुणः उपवेशनोपयोगि आश्वरथाहं कुशमिति यावत् । पाशाग्रं पक्षाग्र- उच्यते; एतामिति । वरुणः प्रभतीनित्यर्थः । अग्न्याधानादिकं तत्रेति । स्रग्दशीक- विधिना अग्निस्थापनप्रभृत्याज्योत्पवनान्तं कर्म, चान्यन्तु चतुर्भिः पूतं घृतम् । वज्रिना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषां, चतुर्भिरेव यत्पूतं तदाज्यमितरदघृतमिति गृह्यासंयङ्मातुः- ये यज्ञेनेति । मन्त्री यथा, अग्नेदसंहितायां दक्षममण्डले पञ्चमांशे द्वापटिश्रुतौ । ये यज्ञेन दक्षिणया समन्ता, इन्द्रस्य सख्यमस्यतलमानग्र । तेभ्यो भद्रमङ्गिरसा वोऽस्तु प्रति गृह्णीतं मानवं सुमेधः ॥ १ ॥ य उदाजलिस्तारो गोमयं वस्रुते, नाभिं दत्त्वरिवत्सरे वस्रुम् । दोर्धायुष्टमङ्गिरसो वोऽस्तु प्रतिगृह्णीतं मानवं सुमेधः ॥ २ ॥ य ऋतेन सूर्यमारोहयन् प्रविशो सातरस्त्रि । सुप्रजालमङ्गिरसो वोऽस्तु प्रतिगृह्णीतं मानवं सुमेधः ॥ ३ ॥ अथ नामावदति वस्रुगुरवो गृहे देवपुत्राः तच्छृणोतम् । सुब्राह्मणमङ्गिरसो वोऽस्तु प्रतिगृह्णीये तमानवं सुमेधः ॥ ४ ॥ विरुपासकद्रूपयस्त इन्द्रवीरवेपसः तेऽङ्गिरसः सूनवस्ते अग्नेः परि- यश्रिरे ॥ ५ ॥ तदाज्ञानं ज्ञात्यादीनामामन्त्रणं दृष्टार्थं दृष्टमात्रप्रयोजनार्थं न त्वदृष्टार्थम् । तेषामाज्ञानाकारणे पश्चाद्ज्ञानप्रतिषेधयोरस्त्रीकरणेन दुरन्ततासम्भावना साधनिकाकर- चार्थमिति भावः । अकारादिति । ब्राह्मणाश्चेत्यत्रेति यावत् ॥ १३ ॥

तथा, देवस्यत्वेति मन्त्रेण हस्ताभ्यां परिगृह्य च । अङ्गादङ्गे- त्यृचं जम्बा आम्नाय शिशुमूर्ध्नि ॥ वस्त्रादिभिरलङ्घ्य पुत्रच्छाया- वहं सुतन् ॥ पुत्रच्छाया पुत्रसादृश्यं, नियोगादिना स्वयमुत्पादन-

योम्यत्वमिति यावत् । तथा, नृत्यगीतैश्च वाद्यैश्च स्तुतिशब्दैश्च संयु-
तम् । गृहमध्ये तमाधाय चरुं कृत्वा विधानतः । यस्त्वाहृदेत्युच्चा-
चैव तुभ्यमग्नेत्युच्चारय । सोमोऽदददित्येताभिः प्रत्यृचं पञ्चभि-
स्तथेति । बृहगोतमः । पायसं तत्र साज्यञ्च शतसङ्ख्यञ्च होमयेत् ।
प्रजापते न त्वदेतामित्युद्दिश्य प्रजापतिमिति । वशिष्ठः । पुत्रं प्रति
यद्दीप्यन् बन्धूनाह्वय राजानि निवेद्य निवेशनस्य मध्ये व्याहृतिभि-
र्हुत्वा अदूरवान्धवं बन्धुसन्निवृत्तमेव गृह्णीयात् सन्देहे चोत्पन्ने दूर-
वान्धवं शुद्धमिव स्थापयेत्, विज्ञायते ह्येकेन बह्वं स्थायते इति ।
निवेशनं गृहं सन्देहे इति दूरावस्थितवान्धवस्य अत्यन्तदेशभाषा-
विप्रकर्षादिना कुलश्रीलादिसन्देहो भवत्येव तथात्वे तन्निर्णय-
पर्यन्तं न व्यवहरेत्, तत्र हेतुरेकेनेति ॥ बह्वन् पित्रादीन् । एतदन्य-
तरविधिरावश्यकः ॥ १४ ॥

देवस्येतीति । मन्त्रस्तु देवस्यत्वाप्रसवेऽन्विनीर्षाङ्ग्यां पुष्टी कृत्वाभ्यां गृह्यत्रसाविति ।
अत्रादङ्गे द्वाचं जघेति । मन्त्रस्तु, अत्रादङ्गे सन्धवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्र-
नामासि सज्जीवः अरदः शतम् । नियोगादिनेति ; नियोगः आत्मीयायां पुत्रीत्याद-
नायै धनप्रदानादिना सन्तोषवाक्येन च अन्धपुरुषप्रवर्तनार्थमनुमतिः । आदिना विवाह-
परिपङ्कः । तद्याच यस्यां नियोगेन विवाहेन वा पुत्रीत्यादनयोग्यता स्नातकभोक्तृ-
पुत्रः पुत्रप्राप्तायावत् इति भावः । ततश्च मातृपितृव्यमातुल्यदौहित्रमाग्निनेयादीनां
निरासः पुत्रसाहस्रमाभावात् ॥ विधिनाम्नरमाह दधेति । स्तुतिशब्दैः स्तुतिवाचन-
मन्त्रैः सुतं आधाय रक्षित्वा विधानतः यथाशास्त्रं चरुं कृत्वा प्रधानचरुहोमं कृत्वा
इत्यर्थः । चरुहोमानन्तरं यस्त्वाहृदादिसप्तमन्त्रकरणकसमाहुतिदानायाह यस्त्वाहृदेत्यादि ।
मन्त्रस्तु, यस्त्वाहृदा क्षीरशामन्यमानो मात्स्यं मार्त्तियो वक्षसि जातवेदी यशोऽष्टासुधेहि
प्रजाभिरप्रेरयतत्वमस्याः । तुभ्यमग्ने इति । अत्रादावेकारस्याय ततो यक्षीपक्षतो
युष्मनिधेयेऽपि आर्चत्वात् पुनः सन्धिः ॥ एकया ऋचा एकैव मन्त्रेण । मन्त्रस्तु, तुभ्य-
मग्ने पररवइक्षरायं बहुतु नः सह पुनः पतिभ्यो वा आनन्दा अग्ने प्रजया सह ॥ १ ॥

सोमोऽददति । प्रत्युचं सोमोऽदददित्येताभिः पञ्चभिः ऋग्भिरिति यावत् । पञ्च-
 मन्ता यथा ; सोमोऽददददन्तवायं गन्धर्वोऽदददप्रये रैच पुत्रश्चादादप्रिमंक्षमथो इमान् ॥ १ ॥
 प्रमे पति दानः पत्याः कल्पिता शिवा अरिष्ठा पतिस्त्रिकं गमेयम् ॥ २ ॥ अपिरेतु
 प्रथमो देवताभ्यः सोऽसौ प्रजां सुचतु मृत्युपाशात् तदयं राजा वरुणोऽनुमन्वताम् यथेयं
 स्त्रीपौत्रमथप्ररोदात् स्वाहा ॥ ३ ॥ इमा अपिस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै नरदष्टिं
 क्षाप्नोतु अश्वी पत्या जीवतामस्तु मातापौत्रमानन्दमभिषुध्यतामिधं स्वाहा ॥ ४ ॥
 शीले प्रष्टेरचतु वायुरुच अग्निनी च तनयश्च ते पुत्राः सविताभिरचत्वा वाससः परिधानात्
 हव्यदतिर्विन्धेदेवा अभिरचन्तु स्वाहा ॥ ५ ॥ शौनकोक्तश्रीमविध्यतिरिक्तमाह हृदगीतम
 इति । प्रजापते न तदेतामिति । तन्मन्त्रस्तु, प्रजापते न तदेतान्यन्वी विश्वानां तानि-
 परिता बभूव यत्कामासौ जुह्वमस्तत्रोऽस्तु वयं क्षामपयोरेणा इति । एतेन शौनकोक्त-
 कल्पेन यद्व्यप्येऽपि हृदगीतमोक्तप्रजापतिदेवताकथनसंख्यकाव्यश्रीमः शक्तेन कर्तव्य
 इति हृदयम् । प्रकारान्तरं दर्शयति वशिष्ठ इति । वन्मूनात्पितृमातृवन्मून् राजनि
 यामाधीशे निवेशनं गृहं व्याहृतिमिच्छामिः समस्ताभिशान्त्यभागान्ते आहृतिचतुष्टयं
 इत्येवार्थः । आहृतिचतुष्टयम्, सूः स्वाहा, सुवः स्वाहा, स्वः स्वाहा भूर्भुवः स्वः स्वाहा
 इति । अदूरवान्धवं समिक्लष्टसपिण्डं अदूरयासौ बान्धवश्चेति कर्मधारयसमासा-
 यवचात् साधु । दूरवान्धवमिति, दूरे बान्धवा यस्यासौ दूरवान्धवः अत्यन्तदेशभाषा-
 विप्रक्लष्टसम् । एकेनेति, एकेन पुत्रेण हारेणेति यावत् ; द्वायते गृहीतेति शेषः ।
 तन्निर्णयपथ्येन्मिति । कुलश्रीलादिनिश्चयपथ्येन्मिति । न व्यवहरेत् न गृहीयात् ।
 एकेन परिगृहीततनयेन, विजातीयपुत्रस्य आह्लादिकरणनिषेधात् सजातीयत्वनिश्चया-
 नन्तरं परिगृहीतव्य इति भावः । एतदन्यतरविधिरिति । वशिष्ठशौनकोक्तान्यतरविधि-
 रित्यर्थः । एतेनैतदन्यतरोक्तपक्षतिमन्तरेण परिगृहीतस्य न दत्तकत्वसिद्धिरित्यव-
 गम्यते ॥ १४ ॥

ततश्च शौनकः । दक्षिणां गुरवे दद्यात् यथाशक्ति द्विजातयः ।
 नृपो राज्यार्द्धमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् । शूद्रः सर्वस्वमेवापि अशक्तः
 खेदं यथाबलम् । राज्यार्द्धमर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षीयद्रव्यम् । प्रदद्या-
 दर्द्धराज्योत्पन्नमेकवर्षाहृतं धनमिति हृदगीतमस्मरणात् ; उत्तम-

मध्यमाधमभेदेन वित्तानां सुवर्णरजतताम्राणामिति ज्ञेयम् ॥ शत-
श्रयं नाणकानां सौवर्णमथ राजतम् । प्रदद्यात्ताम्रमथवा उत्तमादि-
व्यवस्थयेति हृद्गौतमस्मरणात् । सर्वस्वमेकवर्षभृतिलब्धमिति
यावत् ॥ १५ ॥

वित्तशतत्रयमिति विवृणोति वित्तानामित्यादि । नाणकानां सुवर्णचिह्नयुक्तनिष्कादि-
कानाम् । तथाच मितान्तरायां याज्ञवल्क्यः । तुलाशासनमानानां कूटकनाणकस्य
च । एभिर्य व्यवहृतां यः स दाप्योदण्डमुत्तममिति ॥ १५ ॥

तैत्तिरीयाणान्तु विधिविशेषमाह बौधायनः । अथ पुत्रपरि-
ग्रहविधिं व्याख्यास्यामः प्रतिग्रहोष्यन्नपकलायते हे वाससी हे
कुण्डले अङ्गुलीयकं आचार्यश्च वेदपारगं कुशमयं वर्हिः पर्ण-
मयमिधमित्यथ बन्धूनाह्वय निवेशनस्य मध्ये राजनि निवेद्य परिषदि
वागारमध्ये ब्राह्मणवागालम्बेन उपविश्य पुण्याहं स्वस्ति ऋद्धि-
मिति च वाचयित्वा यद्देवयजनोलेखप्रभृति आप्रणोताभ्यः कृत्वा
दातुः समक्षं गत्वा मे पुत्रं देहीति भिचेत ददानौतौतर आह तं
परिगृह्णाति धर्माय त्वा परिगृह्णासि, सन्तत्ये त्वा परिगृह्णामि
इत्यथेनं वस्त्रकुण्डलादिभिरलङ्कृत्य परिधानप्रभृत्यग्निमुखं कृत्वा
पक्वा जुहोति, यस्त्वाहृदा कौरिशामन्यमान इति पुरोऽनुवाक्य-
मनूय यस्यैवं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोत्यथ व्याहृतीर्हुत्वा
स्विष्टिक्तप्रभृतिसिद्धमाधेनुवरप्रदानदक्षिणां ददाति एते च
वाससी एते कुण्डले एतच्चाङ्गुलीयकं य एवं त्वीरस उत्पद्यते तुरीय-
भागे सम्भवतीति आह स्म बौधायन इति । एवमुक्तविध्यभावे परि-
गृहीतस्य विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागित्वमिति
वक्ष्यते ॥ १६ ॥

तैत्तिरीये विशेषयति तैत्तिरीयाणान्विति । अत्र तैत्तिरीयत्वेन विशेषामिधानात्त-
त्वादिभिरिवैतबौधायनोक्तरीत्या दत्तको यद्गीतव्यो नान्यैरिति सूचितम् । प्रतिग्रहोष्यन्

पुत्रमिति शेषः । पणमयमिधं पणमेवाहुतिद्रव्यम् । व्याहृतिभिः व्यक्ताभिः समक्ताभिस्य
 आहुतिचतुष्टयं कृतेत्यर्थः । परिषदि समायां ; तथाच "समथ्या परिपङ्क्तौष्ठिसमासमिति
 संसदः" इत्यमरः । ब्राह्मणयोगालम्बेन, ब्राह्मणकर्तृकपठितमन्त्रेण ; आप्रणीताभ्यः,
 प्रणीतापाचस्थापनपर्यन्तं ; इतरोदाता, परिधानप्रभृतिवस्त्रपरिधानपर्यन्तं, अग्निमुखं
 अग्न्यभिमुखं कृत्वा पक्ता चरुमिति शेषः ; जुहोति तेन चरुणेति यावत्, पुरोऽनुवाक्य-
 मग्न्य इति । यत्पाह्णदेव्यादिमन्तरूपमनुवाक्यं पठितेत्यर्थः । यत्पाह्णदेव्यादिमन्त्रस्तु
 तैत्तिरीयसंहितामाद्ये । यत्पाह्णदा कौरीशामन्यमानो मर्ष्यो मर्ष्यो जीह्वीनिजातवेदो
 यशोऽध्यासु धेहि प्रजामिरमे अस्ततत्त्वमानश् इति । यस्मै त्वमित्यादि ; एतन्मन्त्रस्तु
 तैत्तिरीयसंहितामाद्ये ; अथ याज्यामाह, यस्मै त्वं सुकृते जातवेद ऊं लोक्मग्ने कृणवः
 स्त्रीनं सपुत्रि रें वीरवन्तं गोमन्तं नश्यते स्मृतिः । तथाच एतन्मन्त्ररूपयाज्यया हुतव्य
 इत्यर्थः । व्याहृतीः सूरादिचतुष्टयाहुतीः । वरोगवादि, तस्याङ्गौर्वरमुच्यत इत्युक्तेः ;
 तथाच धेनुदानदक्षिणापर्यन्तं वरशब्दवाच्यगवादिदानदक्षिणापर्यन्तं वा । शक्तस्य
 धेनुदानमशक्तस्य गवादिदानम् । य एवमिति । तथाच दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्-
 पत्तौ दत्तकचतुर्थभागभागी भवेदित्यवगम्यते । उक्तविध्यभाव इति, वशिष्ठश्रीनका-
 न्यतरोक्तविधानाननुष्ठाने इति भावः । ननु वीधायनहज्जगौतमोक्तविध्यन्तरसत्त्वेऽपि वशिष्ठ-
 श्रीनकान्यतरोक्तविधानाननुष्ठाने इत्येतादृशार्थः कथमवलम्बित इति चेन्न वीधायनहज्ज-
 गौतमोक्तेः वशिष्ठश्रीनकान्यतरोक्त्यन्तर्भूतत्वात् ॥ १६ ॥

तथा मनुः । गोत्रऋक्थे जनयितुर्न हरेद्दक्षिमः सुतः । गोत्र-
 ऋक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधा इति । एतेन दातृधने
 दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दक्षिमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दातृगोत्रनिवृ-
 त्तिश्च भवतीत्युच्यते । तथाच गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् संस्कु-
 र्यात् स्वसुतान् पितेति स्मरणात् ग्रहणानन्तरसम्भाव्यमाना एव
 दत्तकस्य संस्काराः प्रतिग्रहौत्रा कार्याः न पुनर्जनकेन कृतपूर्व्या
 अपि निवर्तनीयाः । एवमेनः शमं याति वीजगर्भसमुद्भवमिति ।
 चित्रं कर्म यथानेकैरङ्गैरुत्प्लव्यते शनैः । ब्राह्मण्यमपि तद्वत् स्यात्
 संस्कारैर्विधिपूर्वकैरिति वचनबोधितस्य तत्तत्क्रियातो वीजादिदोष-
 नाशस्य ब्राह्मण्याधानस्य च जातत्वेन तदाहुतौ प्रमाणाभावात् ।

अन्यथा अष्टौ संस्कारकर्माणि गर्भाधानमिव स्वयम् । पिता
 कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावेऽपि तत्क्रमादित्यनेन पुंसवनसीमन्तो-
 न्नयनयोरपि करणापत्तेः ; तच्चायुक्तं असाम्प्रदायिकत्वात् । किञ्च-
 ग्रहणानन्तरमेव पित्रत्वेन संस्काराधिकारात् तत्पूर्वभाविषु संस्का-
 रेषु प्रतिग्रहीतुरनधिकार एवायातिकालाभावात् । यदि च तत्-
 पूर्वभाविनोऽपि संस्काराजनकेन न कृताः तदा वीजगर्भदोषनाशा-
 वश्यकत्वेन क्रमानुरोधेन च प्रतिग्रहीतृवैव ते समाधेयाः । एवञ्च
 उपनयनमात्रकरणेऽपि प्रतिग्रहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः । अन्यशास्त्रो-
 क्तवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स
 स्वशास्त्रभागिति वशिष्ठस्मरणात् । एतच्चाष्टमाब्देरुपतन्मुख्यकाला-
 भ्यन्तरवर्त्तिपरिग्रहे बोध्यं, अन्यथा मुख्यकालेऽधिकारयोग्यत्वाभावे
 गौणकालेऽनधिकारात् तत्सिद्धिरिति । अत्र च जनकप्रतिग्रही-
 तोरुभयोरपि पुत्राभिसन्धाने सति दत्तकस्य इयमुपधायणत्वेनोभय-
 गोत्रभागित्वम् । विशेषो वक्ष्यते ॥ १७ ॥

धर्मान्तरमाह तथा मरुरिति । स्वधा, यादृ' यादृ गोत्राद्युल्लेखमादायसायनः ।
 उक्ता पित्रादिसम्बन्धं नामगोत्रं स्वधा नमः । बह्वृचसत्कुमेणैव तर्पयामीति तर्पणेत् ।
 याज्ञेऽपि विधिरपः स्नादायसायनशास्त्रिणाम् । गोमित्रोऽपि गोत्रं स्वरान्तं सर्वत्र
 इत्यादि । पारस्कारप्रवेतसावपि, गोत्रसम्बन्धनामानि पितृणां परिकल्पयन् इति । वेतन-
 रूपत्वाद्धनस्य वेतनमन्तरेण च कर्मणि ग्रहण्यभावाद्भितरां पिण्डस्य घनाधीनत्वं, पिण्डपद-
 मत्र याज्ञाद्यौर्देहिककर्मापेक्षचणम् ॥ एतेनेति, दत्तपुत्रस्य जनक ऋक्षाभागित्वबोधकैत-
 हचनेन ; दातृघने दाता उत्पादयिता तस्य घने जनकघने इत्यर्थः । पुत्रत्वेति, पुत्र-
 त्वस्य पुत्रत्वसम्बन्धस्येत्यर्थः । गोत्रादौति । अत्रादिपदं घनभागित्वादिग्राहकम् ॥ ग्रहणा-
 नन्तरेति । ग्रहणात् प्राक्कालवर्त्तिसंस्कारकरणे, संस्तुत्यात् स्मृतान् पितृत्वेन पितुरेव
 संस्कारकरणेऽधिकारात् तत्कालीनपितुर्दातुरेवाधिकारः ; न तु ग्रहीतुरपि तस्य तदानीं
 पित्रत्वाभावात् ; ग्रहणानन्तरवर्त्तिसंस्कारास्तु ग्रहीतृवैव कार्याः, तदानीं पित्रत्वेन तस्यैव
 तत्कालीनसंस्कारेऽधिकारादिति हृदयम् । ननु ग्रहणानन्तरं ग्रहीतुः पित्रत्वेन कथं

पुनर्यज्ञीना न सर्वसंस्काराः क्रियन्ते इत्यतस्तन्निराकरणायाश्च न पुनर्जननीनापीत्यादि ।
 तथाच सक्तृकृते कृतः शास्त्रार्थ इत्यनेन न पुनः करणम् । निवर्त्तनीयाः प्रवर्त्तनीयाः
 कर्त्तव्या इत्यर्थः । एनः पापं ब्राह्मण्याधानस्य ब्राह्मण्यस्थापनस्य, तदावृत्तौ संस्कार-
 करणावृत्तौ । अन्यथेति । कृतपूर्वसंस्कारस्याऽपि पुनः करणस्वीकारे इत्यर्थः ; तत्-
 क्रमात् पिदशाखोक्तक्रमात् । ननु पुंसवनसीमन्तोन्नयनयोः कालाभावात् कथं पुनः
 करणापत्तिरिति चेदुच्यते, या नाव्यक्तसीमन्ताप्रसूते च कथञ्चन । अहं निधाय तं
 बालं पुनःसंस्कारमर्हतीति वृद्धद्राजमार्तण्डवचनेन सीमन्तोन्नयनस्य गौणकालाभिधानात्
 सांष्टाटिकन्यायात् पुंसवनस्याऽपि कथञ्चित् गौणकालं सम्भाव्य एतदुक्तमिति । काला-
 भावादिति ; मुख्यकालाभावादित्यर्थः ; ननु मुख्यकालाभावेऽपि गौणकालसत्त्वात्
 कथं कालाभावादित्युक्तमिति चेन्न, मुख्यकालेऽधिकारायोग्यस्य गौणकालेऽनधिकारात् ।
 यद्वत्पूर्वभाव्यकृतसंस्काराणां करणपक्षे प्रमाणं दर्शयति यदि चेति । तत्पूर्वभाविनः
 यद्वत्पूर्ववर्त्तिनः । बीजगर्भदोपनाशवशकत्वेनेति । एवमेनः भ्रमं याति बीजगर्भ-
 समुद्भवमित्युक्तेः । क्रमात्परोक्षेन चेति ॥ येषानु न कृताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।
 कर्त्तव्या भ्रातृमित्रेषां पैठकादेव तद्वनादित्येवेनेति यावत् ॥ यज्ञीना कीवलोपनयन-
 संस्कारकरणेऽपि दत्तकत्वसिद्धिरिति सिद्धान्तयति एवमेति । यद्वत्पुनःसंस्कारसम्भाव्यमान-
 संस्कारकरणे दत्तकस्य सिद्धत्वे च ॥ उपनयनमात्रकरणेऽपि दत्तकसिद्धौ स्पष्टं प्रमाण-
 माह अन्यशाखोद्भव इति । अन्या यज्ञीवशाखितराशाखा यस्य स तच्चादुद्भव उत्-
 पत्तिर्यस्य सः ॥ एतद्वचने उपनायित इत्येतावन्मात्राभिधानात् स्वशाखभागित्युक्तत्वाच्च
 उपनयनमात्रसंस्कारकरणादेव यज्ञीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिर्भवत्येवेति लभ्यते । एतच्चेति । उप-
 नयनमात्रसंस्कारकरणादत्तकपुत्रसिद्धिरित्येवमर्थः । अष्टमाहति । एतद्वत्प्राज्ञमात्रविषयम् ;
 गर्भाष्टमाहस्य ब्राह्मणीपनयने मुख्यत्वेनाभिधानात् । चत्विधविशेषो, एकादशद्वादश-
 वर्षपर्यन्तप्राज्ञेण उपनयनमुख्यकालाभिधानात्तयोः क्रमेण एकादशद्वादशवर्षा दत्तक-
 यद्वत्कालाववगन्तव्यौ ॥ तथाच याज्ञवल्क्यः । गर्भाष्टमेऽष्टमे वाह्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।
 राजानेकादशे सेके विप्रानेके यथाकुलमिति । यद्वत्स्य तूपनयनाभावात् प्रधानसंस्कार-
 त्वेन विवाहस्य तन्मुख्यकालषोडशवर्षपर्यन्तं दत्तकयद्वत्काल इति सुधीभिर्विभाव-
 नीयम् । अन्यथेति ; अष्टवर्षानन्तरमपि यज्ञीतुमर्हतीत्युक्तावित्यर्थः । तत्सिद्धिरिति ।
 दत्तकपुत्रसिद्धिरित्यर्थः ॥ अत्रेति ॥ दत्तकयद्वत् इत्यर्थः । विशेषो वक्ष्यते इति, द्वासु-
 व्यायश्चकथनप्रसङ्गे इति शेषः ॥ १७ ॥

यत्तु पुराणनाम्ना पठन्ति । पितुर्गोत्रेण यः पुत्रः संस्कृतः पृथिवी-
पते । आचूडान्तं न पुत्रः स पुत्रतां याति चान्यतः ॥ चूडाद्या
यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा
दास उच्यते । यदि स्यात् कृतसंस्कारो यदि वातीतशैशवः ।
अद्वये पञ्चमाहर्षात् पुत्रेष्टिं प्रथमं चरेदिति ॥ १८ ॥

उपनयनमुख्यकालपर्यन्तं पुत्रगृह्णार्हतां प्रतिपाद्य तत्र पञ्चवर्षानन्तरं चूडादि-
संस्कारानन्तरञ्च गृह्णायोग्यत्वरूपविरोधं नीमांसयितुमुत्थापयति शक्तिरिति । यः पुत्रः
पितुर्जनकस्य गोत्रेण आचूडान्तं संस्कृतः कृतसंस्कारः सपुत्रः अन्यतः अन्यस्य पुत्रतां न
याति न प्राप्नोति । अनेन जायकन्यादीनां चूडान्ताणां संस्काराणां पुत्रवाहेतुत्व-
मुक्तं ; आचूडमित्युक्ते यदन्तर्गृह्यं तदकृतार्थसमसंख्यशिक्षस्य पुत्रैकरणाभ्यनुज्ञानाच्चे
प्रधाना निष्पत्त्या पुत्रदानार्हत्वात् । एतदेव स्पष्टीकृत्याह चूडाद्या इति । यदि तिज-
गोत्रेण यहीतगोत्रेण चूडाद्याः चूडाप्रभृतिकाः संस्काराः कृतास्तदा ते दत्ताद्यास्त-
नयाः स्युः । अन्यथा चूडादिसंस्काराकरणे दास उच्यते, गृहीतपुत्र इति शेषः ।
पुत्रेष्टिमिति । पुत्रे जातेऽरणिं मधित्वा तस्मिन्नागुष्यहोमान् जुहोति इत्यादिना
विहितमित्यर्थः ॥ १८ ॥

तदमूलं ; समूलत्वेऽपि यज्जनकगोत्रेण चूडान्तसंस्कारसंस्कृतस्य
न गृहीतुः पुत्रत्वं गृहीत्रैव चूडादिसंस्कारकरणे तत् । यदि च कृत-
चूडोऽतीतपञ्चवर्षो वा ग्राह्यो भवति न तदाऽस्य पुत्रत्वं सम्भवतीति
च विवृण्वन्ति तत्र । अनुवादापत्तेः ; पञ्चवर्षाभ्यन्तरगृहीतस्याप्युप-
नयनात् पूर्वं सकलशिष्टानुमोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्तेः तदानीं
गृहीतरि सृते तच्छ्राद्धानधिकारापत्तेश्च ॥ १९ ॥

तदमूलमिति । ग्रामाधिकैरदृतत्वादित्यर्थः । यथाकथञ्चित् समूलत्वमाशङ्क्य
समूलत्वेऽपीति ; जनकगोत्रेणेति । जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य अतीतपञ्चवर्षस्य
च न पुत्रत्वमित्यर्थः । इति विवृण्वन्ति केचिदिति शेषः । तत्रेति । अनुवादापत्ते-
रिति । अनुवादस्तु प्राप्तेः पुनः कथनं, तथाच पितुर्गोत्रेणेत्यादि पूर्ववचनेनैव चूडा-

करणानन्तर्ये पुत्रत्वाभावप्राप्तौ पुनश्चूडाद्या इत्यादिकथनेनातुवादापत्तिरिति भावः ॥
 दूषणान्तरमाह पञ्चवर्षान्तरेति ॥ अत्र पञ्चवर्षानन्तरित्वपठः ; परमतावलम्बन-
 पूर्वकदूषणसौचित्यात् ॥ सकलश्रिष्टानुमोदितेति । तथाच श्रिष्टाचारविरोधः स्यात् ॥
 वक्ष्यान् लौकिको वेदात् लोकाचारान् कल्पजेदित्यनेन, आचारस्यैव साधूनां प्रमाणं
 वेदवद्वेदित्यनेन च श्रिष्टाचारस्य वेदवत्प्रामाणिकत्वेन तद्विरोधी दोषावेति भावः ।
 तदानीमिति ; तात्कालिकयज्ञानन्तरसित्यर्थः ॥ तच्छास्त्रेति ; तस्य पुत्रत्वाभावेमेव
 श्राद्धेऽनधिकार इत्यर्थः ॥ न चेष्टापत्तिरिति वाच्यं पातित्याद्यदृष्टस्य निव्यश्राद्धाकरणे
 प्रत्यवायसावम्यभावादिति ॥ १८ ॥

किन्त्वयं वचनार्थः । जनकगोत्रेण कृतचूडान्तसंस्कारस्य पुत्रत्वं
 निषिध्यप्रतिग्रहीत्रा पुनश्चूडादिकरणे तत्प्रतिग्रसूतम् । ततश्च कृत-
 संस्कारस्यातीतपञ्चवर्षस्य च ग्रहीत्रा चूडादिकरणात् पूर्वं दासत्वा-
 क्षेपात् चूडादिकरणानन्तरं पुत्रत्वं लब्धम् ॥ अकृतसंस्कारस्या-
 नतीतपञ्चवर्षस्य तु परिग्रहशास्त्रादेव तत्प्राप्तं तच्च विवृतम् । अथवा
 जनकेन चूडान्तं संस्कृतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशः, यतो-
 ऽन्यतश्च पुत्रतां यातीति हेतुरपदिष्टः ॥ तथाच एकस्य पुत्रपदस्य
 चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणमपि परिहृतम् ॥ एवञ्च चूडाद्या इत्यतद-
 गुणसम्बिज्ञानबहुव्रीहिना द्विजातीनामुपनयनलाभः शूद्रस्य तु
 विवाहादिलाभः । अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । स्वगो-
 त्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभागिति प्रागुक्तैकवाक्यत्वात् ॥
 पञ्चमाहर्षादिति । ब्रह्मवर्चसफलार्थिविप्राभिप्रायम् । ब्रह्मवर्चस-
 कामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे इति मनुवचने तत्कामस्य पञ्चम-
 वर्षस्यैव उपनयनमुख्यकालत्वेन तदेकमूलत्वात् ॥ तदनर्थिनस्त्वाष्ट-
 माब्दादिति । क्षत्रियादेरप्युपनयनतत्तन्मुख्यकालादरः । मुख्यकालेऽपि
 सिद्धाधिकारयोग्यत्वस्यैव गौणकालेऽपि संस्काराधिकारादित्युक्त-
 प्रायम् । चूडायां गौणकालादरस्तु वचनबलादेव । पुत्रेष्टिमिति ;

घर्षत्रयस्यैवाधिकारात् तेन पुत्रेष्टिपूर्वकचूडादिभिः पुत्रत्वं सम्पा-
द्यम् । शूद्रेण तु तदापि संस्कारमात्रादेवेति सर्वमनवद्यम् ॥ २० ॥

परीक्षयाख्यानदूषणानन्तरं स्वयं व्याचष्टे किन्त्वयमिति । पुत्रत्वं नियिष्येति ।
पितुर्गोत्रेण यः पुत्रं इत्यादि पूर्ववचनेनेति यावत् । पुनश्चूडादिकरणे यद्विधानन्तरं
पुत्रत्वसम्पादनायेति भावः । तत्, पुत्रत्वम् । प्रतिप्रसूतमिति ; चूडाद्या यदि
संस्कारा इत्यादिपरवचनेनेति शेषः । निर्गन्धितायैमाह ततयेति । पुनश्चूडादिकरणे
पुत्रत्वस्य प्रतिप्रसूतत्वाच्च । अकृतसंस्कारस्येति । तथाचात्र वशिष्ठश्रीनकाम्यतरीक्षविधि-
नैव पुत्रत्वं लब्धं, न तत्र चूडादिसंस्कारकरणापेक्षा ; एतत्पुराणवचनेन कृतचूडादिक-
स्यातीतपक्षवर्षस्य वा यद्विधे चूडादिकरणस्यावश्यकत्वात् । तथेति ; वशिष्ठाद्युक्त-
परिग्रहविधानस्य । विवृतं, पुत्रपरिग्रहविधिव्यवधानाकाङ्क्षायामिति यावत् ॥ ननु प्रति-
यङ्गीत्वा पुनश्चूडादिकरणे इत्याद्युक्तिर्न संगच्छते यद्विधानन्तरं चूडादिकरणात् प्राक्
तस्य दासत्वाच्चेपात् पुत्रत्वाभावात् संस्तुय्यात् स्वसुतान् पितृत्वादिवचनेन पितुः
पुत्रस्य संस्कारकरणेऽधिकारावगमात् तदभावात्तदसिद्धेरेत्यत आह अथवेति । चूडान्तं
संस्तुतोऽपि कृतचूडान्तसंस्कारोऽपि न पुत्रः न स्वमात्रपुत्रः इति अपुत्रत्वादेशः, एक-
मात्रपुत्रत्वाभावादेशः, पुत्रस्येति शेषः । यतः यस्मात्, अन्यतस्य अन्यस्य च यङ्गीतु-
रित्यर्थः ; पुत्रतां ह्यामुन्यायणदत्तकर्ता याति प्राप्नोति । एकस्येति ॥ तथाच मत्-
कृतैतद्व्याख्यानेन यः पुत्र इत्युक्ता पुनर्न पुत्र इत्युक्तपुनपदस्य याति चान्यत इत्य-
न्वीक्ष्य चकारस्य च वैयर्थ्यदूषणं नास्तीवेति भावः ॥ पूर्वोक्तव्याख्याने तु एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यमेवेति । एवमेति । अकृतोपनयनस्य यद्विधौकारे च ॥
चूडाद्या इत्यतद्वगुणेति । चूडा आद्या येषां ते चूडाद्या उपनयनादयः ॥ शूद्रेति ।
तथाचास्त्रीपनयनाभावात् विवाहस्य मुख्यसंस्कारत्वेन तत्पथ्येनानेव दत्तकयद्विधानकाल
इति लभ्यते । उपनयनमात्रसंस्कारेण दत्तकत्वसिद्धौ वचनमपि दर्शयति अन्यथास्त्री-
हवेति ॥ ननु गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्त्रीपनायनमित्यनेन गर्भाष्टमस्यैवोपनयनमुख्य-
कालत्वेन पञ्चमवर्षपर्यन्तं दत्तकयद्विधानकाल इत्युक्तं कथं संगच्छते अत आह ब्राह्मणवर्ष-
सेति । तदेकसूत्रकत्वात् ननुवचनेकसूत्रकत्वात् । तदनन्तिनः ब्राह्मणवर्षसंज्ञानर्धनः,
षाट्माब्दादष्टमाब्दपर्यन्तं, एतद्विप्रविषयं ; अत्रियादेरप्युपनयनतन्मुख्यकालादर इति
वक्ष्यमापीति ॥ अत्रायं व्यवस्था निष्कर्षः । ब्राह्मणवर्षवैश्यानां क्रमशो गर्भाष्टम-

गर्भैकादशगर्भहादशवर्षादव्याक् पुत्रपद्वयेऽधिकारः ततो नाधिकारः । शूद्रस्य षोडशवर्षा-
दव्याक् पुत्रपद्वयेऽधिकारः, ततो नाधिकार इति । मन्वादिवचने सदापदेन कालाग्रीचे-
ऽपि दत्तकं यद्गीतुमर्हतीति ॥ अतएव नवहोपराजधान्यां कालाग्रीचे दत्तको यद्गीत
इत्युपाध्यायादिमुखात् श्रूयते । मुख्यकालेऽपीति । एतेनोपनयनमुख्यकालानन्तरं यद्गीतुं
नार्हतीति प्रतिपाद्यते । मुख्यकाले तस्योपनयनसंस्कारकरणानधिकारित्वेन गौणकाले
ग्रहणानन्तरमनधिकारादिति सुधीभिर्भाव्यम् । सिद्धेति । सिद्धमधिकारयोग्यत्वं यस्य
स तस्य । अतएव हरिनाथोपाध्यायेनापि अकृतोपनयनस्य शुद्धदत्तकत्वमुक्तम् । यथा ;
तस्य पञ्चमवर्षपर्यन्तं मुख्यकालस्तदुत्तरमुपनयनपर्यन्तं गौणकालः, एतच्च ब्राह्मणादि-
जघाणां, शूद्रस्य विवाहपर्यन्तम् । यदाह वशिष्ठः । याज्ञसूपनयनात् पूर्वं षष्ठा-
दापि ह्ययने । तत्परं पञ्चमे वाऽपि याज्ञो दासो भवेदिति । तत्परमुपनयनात्
परम् । अन्यशास्त्रोक्तवो दत्तो यद्गीतवैरोपनायितः । स्त्रशास्त्रोक्तेन विधिना स भवेत्
स्वस्य गोत्रभागिति । ननु तत् कथं षष्ठवर्षादावकृतचूडस्य ग्रहणमत आह चूडाया-
मिति । वचनबलादिति । अन्यशास्त्रोक्तव इत्यादिवचनबलादित्यर्थः । ननु तदवचनादुप-
नयनात् प्राक् यद्गीतुमर्हतीति लभ्यते, न तु तदवचनेन चूडाया गौणकाले कर्तव्यता
लभ्यते इति चेत् क्रमानुरोधादिति त्रुमः । तथाच संस्काराणां क्रमिककर्तव्यत्वेन अवश्यं
तदनुरोधात् गौणकालेऽपि चूडाकर्तव्येति बोध्यम् । पुत्रेष्टिमिति । ग्रहणे पञ्चमा-
ङ्गणादित्यत्रेति यावत् । “इष्टापूर्ते विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते । अधिकारी
भवेत् शूद्रः पूर्वधर्मो न वैदिके इत्यनेन पुत्रेष्टिकरणे शूद्रस्नानधिकारादाह वक्ष्यते-
त्येवेति । तेन पुत्रेष्टिकरणस्यावश्यकत्वेन ॥ पुत्रेष्टिपूर्वकेति ॥ अत चूडादिभिरित्यभि-
धानात् सर्वत्रैवाकृतचूडदत्तकग्रहणे चूडाकर्तव्येति प्रतीयते ॥ एतेन यत् केनचित्
चतुर्थवर्षादूर्ध्वमेवात्र पुत्रेष्टिं प्रतिनिमित्तमित्यभिहितं तद्वैयर्थ्यम् ॥ संस्कारमात्रादेवेति ।
आप्तं शूद्रः समाचरेदित्यादिना वैदिकेऽनधिकारादित्यर्थः ॥ २० ॥

एवञ्च सर्वेषामेव प्राचां कालविशेषमनन्तर्भाव्यैव पुत्रपरिग्रह-
विधानमुपपद्यते । उक्तार्थस्य स्वतःसिद्धत्वात् ॥ अथैवमुक्तवचन-
परव्याख्याने कृतचूडस्य दत्तकस्य जनकमात्रपुत्रत्वं निषिध्य अन्य-
तश्च पुत्रत्वं यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिग्रहीतसाधारण्यं लब्धं

उभयोरेव संस्कारकत्वात् तच्च उभयोरावयोरयं पुत्र इत्यभिसन्धाने
सति बोध्यम् । अयमेव द्वामुपधायणो नाम द्विपिता द्विगोत्रश्च ॥ २१ ॥

एवमेति । उपनयनमुख्यकालपर्यन्तं ग्रहणार्हत्वे च । छत्रचूडस्य द्वामुपधायणदत्त-
कत्वमेव सादित्याह अथैवमित्यादीति । उक्तेति । उक्तवचनानां पितृगोत्रेण यः पुत्र
इत्यादिवचनानां, परव्याख्याने, अथवा कस्योक्तव्याख्याने । प्रावयोजनकयद्गीतोक्त्यर्थः ।
द्विपितेति । द्वौ पितरौ यस्यासौ द्विपिता इति ॥ २१ ॥

ननु क्षेत्रजस्यैव द्विपितृकत्वं दृश्यते । तथा हारीतः । जीवति
क्षेत्रजमाहुरस्मातन्त्राश्च्युते द्वामुपधायणं अगुप्तवीजत्वात् ॥ जीव-
त्यपि क्रियाभ्युपगमाद् द्विपितृको भवतीत्याह मनुः । क्रियाभ्युप-
गमात्त्वेन वीजार्थं यत् प्रदीयते । तस्येह भागिनी दिष्टौ वीजी-
क्षेत्रिक एव चेति । अपुत्रवीजक्षेत्रिकयोर्ममत्त्वेन तव वीजं यद-
पत्यं तदावयोरित्ययं क्रियाभ्युपगमः । तथा ; अपुत्रेण परक्षेत्रे
नियोगोत्पादितः सुतः ॥ उभयोरप्यसावकथी पिण्डदाता च धर्मत
इति । दत्तकस्य तु तददृष्टचरं प्रत्युत गोत्र ऋक्ये जनयितुर्न हरे-
द्वित्रिमः सुतः इति प्रागुक्तमनुवचनं तद्विपरीतार्थग्राहकमेवास्तीति
चेन्न दत्तकादिष्वपि, सर्वेषामेकधर्माणामेकस्यापि यदुच्यते ।
सर्वेषामेव तत्कुर्व्यादेकरूपाहि ते स्मृता इति वौधायनदर्शनेन
क्षेत्रजधर्मलाभात् । हे आह्वे कुर्व्यादेकयाह्वे वा पृथगनूद्दिश्य एक-
पिण्डे वा द्वावनुकीर्तयेत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारं आहूतौ-
यात् पुरुषादिति साङ्ग्रायनप्रवराध्याये सामान्यतो दर्शनाच्च दत्तक-
स्यापि द्विपितृकत्वसिद्धिः ॥ २२ ॥

दत्तकस्य द्विपितृकत्वं नास्तीति नतमुक्तोक्त्य दूषयति नन्विति । क्षेत्रजस्यैवेति ।
एवकारादत्तकस्यवच्छेदः । क्षेत्रजमात्रस्य द्विपितृकत्वे प्रमाणं दर्शयति तथेति । जीवति

पत्याविति शेषः । असुप्यापत्यनामुप्यायणः, देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य च द्वयोरासुप्यायणः
 द्वासुप्यायणः । यत्, चेवमिति शेषः । तस्य तत्चेचोत्यादितापत्यस्त्वर्थः । अगुप्त-
 बीजत्वादिति । गुर्वनुमत्या प्रकाशरूपेणान्येन पुत्रीत्यादनादिति भावः ॥ क्रियाभ्युपेति ॥
 उभयोरेवावधोरयं पुत्री भवित्वेत्येवं स्त्रीकारादित्यर्थः ॥ तददृष्टपरमिति । तत्-
 हिपिढकलमदृष्टपरं कुत्रापि वचने प्रागदृष्टमित्यर्थः । दूषयति नेति । दत्तकादिष्वपीति ।
 यथासम्भवदत्तकप्रवृत्तिः गौणपुत्रेष्टित्यर्थः ॥ एकधर्माणामिति । अत्र गौणपुत्रत्वरूप
 एको धर्मः । हे आह्वे इति । हो पितराबुद्धिश्चेति शेषः । हो जनकग्रहीतारौ इत्यर्थः ।
 तदेवाह प्रतिग्रहीतारं चोत्यादयितारमिति । आह्वतीवादिति । तथाच उभयत्रैव पुरुष-
 त्रयोक्तेः कर्तव्य इति भावः । सामान्यतो दर्शनादिति । क्षेत्रजत्वादिपरस्कारेण
 विशेषादर्शनादित्यर्थः ॥ हिपिढकेति ; हिपिढकलं विना उभयग्राहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥२२॥

अतएव सत्याषाढोऽपि ॥ नित्यद्वासुप्यायणानां क्षेत्रजानां
 स प्रवरगोत्रद्वयसम्बन्धमुक्त्वा दत्तकादीनां द्वासुप्यायणवदिति सूत्रेण
 तद्धर्ममितिदिशति ॥ विवृतचैतज्ज्ञाप्यकारैः ॥ नित्यद्वासुप्यायणप्रस-
 ङ्गेनानित्यानाह दत्तकादीनामिति ॥ तावदेव नोत्तरसन्ततौ प्रथमे-
 नैव संस्कारः परियहीत्वा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तेनैव उत्तरत्वेति ।
 एतज्ज्ञाप्यार्थस्तु ; क्षेत्रजवदुभयोरभिसन्धौ दत्तकस्योभयगोत्रभागित्वं,
 अन्यथा जनकेनैव सर्वसंस्कारेण जनकगोत्रभागित्वं न ग्रहीतृगोत्र-
 भागित्वं ; ग्रहीतासंस्कारकरकरणे तु, उत्तरस्य ग्रहीतुः पूर्वत्वात्
 प्राधान्यात्तेनैव उत्तरसन्ततेर्गोत्रमिति ॥ २३ ॥

अतएवेति ॥ दत्तकस्यापि द्वासुप्यायणत्वादेव । नित्यानां जनयइत्यात् परमुभय-
 सम्बन्धवताम् । क्वचित् गोत्रद्वयप्रवरसम्बन्धमिति पाठः, तत्र तत्र इत्येतस्य गोत्रप्रवर-
 स्तुभयन्नान्य इति भीमांसन्ते ॥ तद्धर्ममिति । हिपिढकलधर्ममित्यर्थः । अतिदिश-
 तीति । अन्यधर्मस्यान्ववारीपणमितिदेशः, एतेन क्षेत्रजधर्मस्य दत्तकादावतिदेशः ।
 भाष्यकारैः प्रवराध्याय भाष्यकारैः प्रवरस्त्वामिभिरिति यावत् । नित्यद्वासुप्यायण-
 प्रसङ्गेनेति । उभयोरेवावधोरयं पुत्री भवित्वेत्येवं क्रियाभ्युपगमात् जनितक्षेत्रजप्रसङ्गे-

नेत्यर्थः । तावदेव गोत्रमेव उत्तरसन्तती उत्तरस्य सन्ततावित्यर्थः । जनकगोत्रसम्बन्धे किं कारणमित्यत आह प्रथमेनेति । प्रथमो जनकस्तेनैव यदि संस्कारः कृतः । प्रथमेन संस्कारेऽकृते किं स्यादित्यत आह परियहीता चेति । परियहीतैव जातकृन्मादि सर्व-संस्कारकरणे उत्तरस्य परियहीतुरेव गोत्रं, अत्र हेतुः पूर्वत्वात्, संस्कारकरणे प्रथमत्वात् । ह्यमुष्यायण सन्तती दत्तकसन्तती चापेक्षितं गोत्रमाह तेनैवेति । परियहीतगोत्रेणैवेत्यर्थः ; एवकारात् जनकगोत्रव्यवच्छेदः । चेतजवदिति । अपुत्रेण वीजिना उभयोरभि-सन्धानेन परचेत्ते उत्पादितस्य चेतजस्य यथा तथेत्यर्थः । अन्यथेति ; उभयाभिसन्धिं विनेत्यर्थः ॥ २३ ॥

तथाच पैठीनसिः । अथ दत्तकक्रीतश्रुतिमपुत्रिका पुत्राः पर-परिग्रहेणार्पेण येऽत्र जातास्तोऽसङ्गतकुलीना ह्यमुष्यायणका भवन्तीति । आर्पेण ऋष्युक्तेन परिग्रहेण जनकग्रहीतोः स्त्रीकारेण ह्यमुष्यायणका भवन्तीत्यर्थः ॥ व्यक्तमुक्तम् । ह्यमुष्यायणका ये स्युः दत्तक्रीतादयः सुताः ॥ गोत्रद्वयेऽप्यनुवाहः शुङ्गशैशिरयोर्यथेति न च दत्तकस्य ह्यमुष्यायणत्वं न घटते जनकस्यापि तत्र सत्वान-पायेन माता पिता वा दद्यातामिति दानविध्यनुपपत्तेरिति वाच्यम् ॥ सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मयोत्सृष्टमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानावगाह नैरित्यादौ स्वमात्रस्वत्वनाशकसर्व-भूतोद्देश्यकत्यागादेव नद्यादिवत् साधारणीकृते जले स्वामिनोऽपि लहिष्यतया स्वत्ववदत्रापि तादृशाभिसन्धिपूर्वकादेव दानात्तादृश-दत्तकस्य साधारण्यसिद्धिरित्यास्तां विस्तरः ॥ २४ ॥

दत्तकस्य ह्यमुष्यायणत्वे वचनमपि दर्शयति पैठीनसिरिति । दत्तकस्य हिपितृकत्वे पैठीनसिवचनं साधकमुक्त्वा पारिजातघृतं वषणं स्फुटं साधकमाह व्यक्तमुक्तमिति । गोत्रद्वये जनकगोत्रे प्रतिग्रहीतगोत्रे च । प्रवरमन्त्रार्थमप्यनेनैवाभिप्रायेणीतं ; दत्तक-क्रीतकृतिमपुत्रिकापुत्रादीनां यथासम्भवं गोत्रद्वयं सप्रवरमस्तीति । दत्तकस्य ह्यमुष्या-यणत्वसाधकं युक्त्यनरमप्युक्तौ दूषयति न चेति ॥ दानविध्यनुपपत्तेरिति ॥ तथाच स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वलोत्पादकत्यागस्यैव दायात्वध्वंसत्वात्, अत्र च स्वामिस्वत्वानपायात्

न दानत्वोपपत्तिरिति भावः ॥ सामान्यमित्यादौति ॥ तथाच यथा जलाशयोत्सर्गादौ सर्वभूतीद्देशकत्वागात् स्वामिनः स्वत्वनाशानन्तरं सर्वभूतानां स्वत्वोत्पत्त्या तत्र स्वामिनोऽपि पुनः स्वत्वोत्पत्तिः स्यात् तथाऽत्रापि उभयोरेवावयोरयं पुनो भविष्यतीत्येवमभिसन्धिपूर्वकदानादादौ दातुः स्वत्वनाशस्ततो दातृप्रतिग्रहीतोरुभयोरेव स्वत्वोत्पत्तिर्भवेदिति सुधीर्बोधम् ॥ २४ ॥

अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णयः ॥ तत्र पितुः सपिण्डीकरणान्त-
षोडश्याहे दत्तकस्य पूर्वगृहीतत्वेऽपि सत्पौरसे नाधिकारः ॥ औरसे
पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । इति देवसेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ॥
पिण्डदोऽंशहरस्त्रैषां पूर्वाभावे परःपर इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च
अन्यत्र सर्वत्रौरसवत् । च्याहेतुविशेषो यथा जातुर्कर्णः ॥ औरस-
क्षेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्वणेन तु । प्रत्यब्दमितरे कुर्युरेकोद्दिष्टं
सुता दश ॥ इतरे दशदत्तकादयः ॥ तथा पराशरः ॥ पितुर्गतस्य
देवत्वमौरसस्य त्रिपौरुषम् ॥ सर्वत्रानेकगोत्राणामेकोद्दिष्टं क्षये-
ऽहनीति । अनेकगोत्राणां द्विगोत्राणां, औरसक्षेत्रजयोरपि सामान्यो-
रेव पार्वणाधिकारः । पार्वणेन विधानेन देयमग्निमता सदेति
जावालमत्स्यपुराणेकवाक्यत्वात् ॥ औरसक्षेत्रजव्यतिरिक्तानान्तु
साम्निनिराग्निसाधारणानामेकोद्दिष्टमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥

प्रकरणानन्तरमाह अथ दत्तककर्तृकश्राद्धनिर्णय इति । औरस इति । पातित्यादि-
दोषरहिते इति शेषः । ज्येष्ठत्वप्रतिषेधादिति ॥ “सुते पितरिःपुत्रेण क्रिया कार्या विधा-
नतः । वक्ष्यः सुयंदा पुत्राः पितुरेकत्रवासिनः । सर्वेषां तु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।
द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेदिति मरीचिवचनेन ज्येष्ठस्यैव श्राद्धाधिकारिता
प्रतिपादनात्, देवसेन च औरसस्य ज्येष्ठत्वप्रतिपादनात् सत्पौरसे तस्यैव श्राद्धाधिकारः
प्रतीयते । तथा, “औरसपुत्रिकाक्षेत्रजगृहजकानौन पौनर्भवदत्तकृतं कृत्रिमस्वयं दत्त
सङ्गोदापविद्यान् पुत्रानभिषाय पूर्वाभावे परः पर इत्यनेन याज्ञवल्क्येनापि औरसाद्य-
भावे दत्तकादीनामधिकारः प्रतिपादित इति । अन्यत्रेति । कृष्णपञ्चादावित्यर्थः ।

प्रत्यक्षं प्रतिसाम्यसरिकयाहम् । देवत्वं गतस्य स्वतस्त्वर्थः ॥ शौरसचेन्नजयोरपीति ।
तथाच साग्रिकौरसचेन्नजयोरपीति पार्वणेन विधिना ग्राह्यं कर्तव्यम् ; इदमुपलक्षणम् ;
अभावस्यां च यो यस्य प्रेतपक्षेऽयथा पुनः सपिण्डीकरणादूहं तस्योक्तः पार्वणो विधिरित्य-
नेनाभावस्या प्रेतपक्षान्वतरस्वभावापिण्डकनिरग्रिभ्यामपि शौरसचेन्नजयां पार्वणेन
विधानेन ग्राह्यं कर्तव्यमिति ॥ २५ ॥

ह्यसमुत्थायणस्येति कर्तव्यतायां विशेषमाह सांख्यायनसूत्रम् ॥
पिण्डान् यथावनेजनं निधाय उभावेकस्मिन् पिण्डे पिण्डभेदे इति
पिण्डभेदे एकस्मिन् पिण्डे उभौ जनकग्रहीतारौ कौर्त्तयेदिति शेषः ।
प्रवराध्याये, पिण्डव्येण चैककार्यजातास्ते परिग्रहीतुरेव भवन्ति ।
अथ यद्येषां भार्यास्त्रपत्यं न स्यात् तदा ऋक्थं हरेयुः पिण्डं
तेभ्यः त्रैपुरुषिकं दद्युः यद्यपि स्यादुभाभ्यामेव दद्युरित्याचार्यवचनं
हे ग्राह्ये कुर्व्यादेकग्राह्ये वा पृथगनुद्दिश्य एकपिण्डे वा द्वावनुकौर्त्त-
येत् प्रतिग्रहीतारं चोत्पादयितारमाहृतौयात् पुरुषादिति ग्रहीतुः
क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्यैव । क्रियानियमे अपत्य-
सङ्गावे च द्विपिण्डकत्वमित्यर्थः । अत्र ग्राह्यभेदाभेदयोर्विकल्पः । न
चेदं चेन्नजविषयं सत्यापादेन दत्तकादीनां ह्यसमुत्थायणवदिति
सूत्रेण दत्तकेऽपि तद्वर्मातिदेशात् ॥ २६ ॥

पिण्डभेदे, द्विपिण्डकत्वे इत्यर्थः । कौर्त्तयेदुल्लिखेदित्यर्थः ॥ कल्पान्तरं दर्शयति प्रवरा-
ध्याय इति । पिण्डव्येणेति । एककार्याय जाताः स्वमात्रपिण्डादिदानार्थमुत्पादिताः
परिग्रहीता इति यावत् ; ये ते परिग्रहीतुः पिण्डव्यस्यैव भवन्ति । अत्रैवकाराज्यनक-
व्यवच्छेदः । अत्र सर्वत्र पिण्डव्यपदमुपलक्षणं, तेन परिग्रहीतमात्रज्ञानः ॥ एषां पिण्ड-
व्यानां भार्यासु अपत्यं यदि न स्यात्तदा ग्रहीतुः पिण्डव्यस्यैव ; ऋक्थं हरेयुः, सर्वम् ऋक्थं
हरेयुः । तेभ्यो ग्रहीतादिभ्यस्त्रिभ्यः त्रैपुरुषिकं पिण्डं दद्युः ; यद्यपि स्यादेषां स्नासु
भार्यासु अपत्यं स्यादित्यर्थः । उभाभ्यामेव जनकग्रहीतृभ्यामेव दद्युः । एकपिण्डे

वेति । अत्र पिण्डपदमुपलक्षणम्, तेन सर्वस्मिन्नेवात्र एतज्ज्ञेयम् । आद्यतोवात्
 पुरुषादिति । तृतीयपुरुषपर्यन्तमित्यर्थः ॥ यद्वीतुः क्रिया नियमाभाव इति । उभयो-
 रैवावयोरयं पुत्रो भविष्यतीत्येवं क्रियानियमाभावे पुत्रान्तराभावे च तस्मै यद्वीतुरित्यर्थः ;
 अन्यथा हिपितृकत्वमिति भावः । द्यामुप्यायणदत्तकस्तु इदानीन्तनाचारापरिगृहीतः ॥
 अत्रेति ; द्यामुप्यायणविषये इत्यर्थः । आश्रमेदाश्रमेदयोः प्रथम्याल्लैक्याद्ययोः ; विकल्पः
 ब्रह्माश्रमभेदेन व्यवस्थितः न लैकिकः ; अष्टदश्यासात्, आश्रमेदपक्षे इतिकर्तव्यता-
 बाहुल्येन तुल्यबलत्वाभावाच्च । अतएव तुल्यबलविरोधे विकल्प इति गीतमेव तुल्यबल-
 विरोध एव इच्छाविकल्प उक्त इति ॥ एतद्वचनं क्षेत्रजविषयमेवेति मतमपि दूषयितु-
 माह न चेति ॥ इदं वचनं हि आश्रमे कुर्यादित्यादिकम् । क्षेत्रजविषयमिति चेन्न-
 प्रकरणात् । अत्र द्यामुप्यायणवदित्यनेन यथा द्यामुप्यायणक्षेत्रजस्य हिपितृकत्वं तथा
 दत्तकस्यापीति ज्ञेयते । तद्वर्त्तमानिदेशात् द्यामुप्यायणक्षेत्रजधर्मातिदेशादित्यर्थः ॥ २६ ॥

तथा हारीतः । तेषामुत्पादयितुः प्रथमं प्रवरो भवति द्वौ द्वौ
 पिण्डौ निर्वपेत्, एकपिण्डे वा द्वावनुकीर्त्तयेद्वितीये पुत्रः तृतीये
 पौत्रः लेपिनस्त्रीन् वाचक्ष्ण आसप्तमादित्येके इति । तेषां पितृणां
 मध्ये वीजिनः प्रथममार्षेयं, क्षेत्रिणो द्वितीयमिति द्विप्रवरता ॥
 एकपिण्डे वेत्यत्र वीष्माऽध्याहारः । यदि द्विपिता स्यादेकैकस्मिन्नेव
 द्वौ द्वावुपलक्षयेदित्यापस्तम्बवचनात् । द्वितीये पितामहपिण्डे
 द्यामुप्यायणस्य पुत्रः, तृतीये प्रपितामहपिण्डे द्यामुप्यायणस्य
 पौत्र इति । यदि तु ग्रहीता प्रथमं मृतः तदा तस्मै दद्यात्, अथ
 यदि जनकस्तदा जनकाय यद्युभौ तदादौ जनकाय पश्चादग्रहीत्रे
 दद्यादित्याह मरीचिः । सगोत्रादन्यगोत्राद्वा यो भवेद्विधवासुतः ।
 पिण्डं आहविधानञ्च क्षेत्रिणे प्राक् प्रदापयेत् । वीजिने तु ततः
 पश्चात् क्षेत्री जीवति चेत् क्वचित् वीजिने द्युरादौ तु मृते पश्चात्
 प्रदीयते । उभौ यदि मृतौ स्यातां वीजिन्यादौ ततो ददेत्, क्षेत्रि-
 ण्यादौ न दत्तं स्याद्वीजिने नोपतिष्ठते इति । एतेनैकतरोपरतावपि

द्विपितृकस्य पार्वणं दर्शितम् । तथा तुल्यन्यायेन मातृभेदेऽपि
द्वामुत्थायणदत्तकस्य, पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहान्भुव-
मित्यनेन प्राप्तमातामहश्चाहे जननीं पितृणां प्रथमं निर्देशस्ततः
प्रतिग्रहीत्री यामाता तत् पितृणाम् । शुद्धदत्तकस्य तु प्रतिग्रहीत्रा
एव मातुः पित्रादिपिण्डदानं तस्य तन्मात्रस्वधाकरत्वादिति ।
एवञ्च स हि सन्तानाय पूर्वेषामिति हेतुवन्निगदस्वरसान्नैकं पुत्रं
दद्यादिति निषेधो द्वामुत्थायणातिरिक्तविषयः सन्तानविच्छेदा-
भावादित्युक्तमेव ॥ २७ ॥

हौ हौ पिण्डौ निर्वपेदिति ; जनकग्रहीत्रोरिति शेषः ॥ क्षेपिनस्त्रीन् हृदप्रपितामह-
मभ्यर्त्तन् । तथाच क्षेपभाजयतुं प्रायाः पिण्डाद्याः पिण्डभागिनः इत्यनेन हृदप्रपितामहादौ-
नामेव क्षेपित्युक्तम् ॥ आसप्तमात् सप्तमपुरुषपथ्यन्तमनुकीर्त्तयेदिति शेषः । वीष्णाध्याहार
इति । एतेनैकैकस्मिन्नेव पिण्डे हौ वावतुकीर्त्तयेदिति लभ्यते । द्वितीये, तृतीयादौ ;
तेन पितामहप्रपितामहपिण्डे इत्यर्थः । द्वामुत्थायणस्य पुत्र इति । पितामहप्रपिता-
महत्वेनोभयपक्षावतुकीर्त्तयेदिति यावत् । पौत्र इति । प्रपितामहत्वेन उभयपक्षावतु-
कीर्त्तयेदित्यर्थः ॥ यष्टीता प्रथमं स्यत इति । जनको जीवतीति शेषः ॥ आदौ जनका-
येति, तस्य प्राधान्यादित्यर्थः ॥ सगोत्रादन्यगोत्राहेति । नियोगेनेति यावत् । विधवासुत
इति । अयं द्वामुत्थायणचेतजः । चेत्रिणे प्राप्तिरिति ; आदौ चेत्रिणि स्यते इति शेषः ।
ततः चेत्रिमरणानन्तरं पश्चाद्बीजिनो मरणे इति यावत्, बीजिनेऽपि दद्यात् । यदि
कचित् कदाचित् चेत्री जीवति तदा आदौ बीजिने दद्यात् । चेत्रिणि स्यते पश्चात्
चेत्रिणेऽपि प्रदीयते ॥ चेत्रिणि जीवति । बीजिनि स्यते बीजिने दद्यात्, तथा बीजिनि
जीवति चेत्रिणि स्यते चेत्रिणे दद्यात् । एतदुपादानन्तु एकस्मिन्नपि स्यते तस्य आह-
कारणाभ्यनुज्ञानार्थमेतदेव वक्ष्यति । ननु एकैकमरणे एकैकपक्षस्याहकारणमुक्तं, उभय-
मरणे तूभयपक्षीयश्राद्धं कर्त्तव्यमित्युक्तं तत्र पौष्पां पथ्ये को नियम इत्यत्राह उभौ यदीति ।
यदि यदा, उभौ स्यतौ स्थातां तदा आदौ बीजिने ददेत्, ततः चेत्रिणे ददेत् ; आदौ
चेत्रिणि चेत्रिकायेत्यर्थः, न दत्तं स्यान्न दीयं स्यात् ; दद्याच्चेतदा बीजिने
तत्श्राद्धं नोपतिष्ठते ॥ एतेनेति ; एकतरोपरतावपि श्राद्धकरणस्य विहितत्वेनेत्यर्थः ।

एकतरोपरतावपीति । बीजिनः क्षेत्रिणो वा मरणे इत्यर्थः । तुल्यन्यायेनेति । तुल्य-
युक्त्या इत्यर्थः । तथाच यथा दद्यामुप्यायणेनोभयपितृपचीययाहं कर्त्तव्यं, तथा उभय-
मातामहपचीययाहमपीति ॥ प्रतिग्रहीचो या माता ग्रहीतुमांश्यांरूपा या माता इत्यर्थः ।
यदि प्रतिग्रहीतुर्वह्नी भाव्याः सुप्तदा यथा सह गृह्णीयात्तत्पितृपचीययाहं कुर्यान्न तु
यावद्वयहीतृमाव्यां पितृणाम्, अन्यथा महाजनविरोधः स्यादिति । हेतुवन्निगदस्तरसा-
दिति । ये हेतुवन्निगदघान्ते हिमब्दादिभिर्न तु परमावेहेतवः । हेतुवन्निगदाधिकरणन्तु
मलमासतत्त्वादावनुसन्धेयम् ; विस्तारमयान्नोद्धृतम् ॥ नैकं पुत्रं दद्यादिति निषेध इति ।
एतेन नैकं पुत्रं दद्यात् प्रतिग्रहीयाद्वा स हि सन्तानाय पूर्वेषामित्यत्र एकपुत्रदानस्य
प्रसङ्ग प्रतिषेध एव दानस्य रागप्राप्तत्वात् ; ग्रहणपक्षे तु न तथा, तत्र पर्युदास एव
ग्रहणस्य शास्त्रप्राप्तत्वात् । तथाच मनुः ॥ अपुत्रेण सुतः काव्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियादिघोर्नामसंकीर्तनाय चेति । पुत्रदाने तु तादृक् शास्त्रं नास्ति ।
हिपुत्रसत्त्वेऽपि अपरपुत्रनामग्रहया दानमयुक्तं, तत्र दाने तु दातुः पापं भवति, ग्रहीतुस्तु
पुत्रत्वं सिद्धयत्येव, तत्र निषेधकशास्त्राभावात्, सामान्यशास्त्रप्रामुख्यमपि न खूपदघटित-
वाक्यविरहिण्य प्रतिग्रहस्य पर्युदासत्वासम्भवाच्चेति प्रसङ्गादुक्तम् ॥ सन्तानविच्छेदा-
भावादिति । तस्यैकस्यैव उभयोः सन्तानत्वादिति भावः ॥ २७ ॥

अथास्य सापिण्डम् । जनककुले अवयवान्वयेन प्रतिग्रहीतृ-
कुले च पिण्डान्वयेन त्रिपौरुषं, यदाह काष्णार्जिनिः । यावन्तः
पितृवर्गाः सुस्तावद्भिर्दत्तकादयः । प्रेतानां योजनं कुर्युः स्वकीयेः
पितृभिः सह ॥ द्वाभ्यां सहाय तत्पुत्राः पौत्राश्चैकेन तत्समम् ।
चतुर्थे पुरुषे क्केदस्तस्मादेषां त्रिपौरुषीति ॥ अस्यार्थः ; दत्तकादयः
पुत्राः प्रेतानां प्रतिग्रहीत्रादीनां पुत्राणामौरसत्वे दत्तकत्वे दद्यामु-
प्यायणत्वे वा यावन्तः पितृवर्गास्तयः षड् वा तावद्भिः सह तेषां
योजनं सापिण्डनं कुर्युस्तत्र प्रतिग्रहीत्रादीनामौरसत्वे तत्पितृ-
पितामहप्रपितामहास्तयः दद्यामुप्यायणत्वे तज्जनकाद्यास्तयः
तत्प्रतिग्रहीत्रादयस्तय इति षट् । एवञ्च दत्तकस्य स्वकर्त्तृके पार्वणे
येषां देवतात्वं स्वपुत्रकर्त्तृके सापिण्डीकरणेऽपि तेषामेव तथात्व-

मिति ज्ञापितम् ॥ दत्तकस्य पुत्रास्तु दत्तकसपिण्डीकरणं तत्प्रति-
ग्रहीत्वा तत्पितृणां त्रयाणां मध्ये द्वाभ्याश्च सह कुर्युः । एवञ्च
दत्तकस्य पौत्रा दत्तकप्रतिग्रहीतृभ्यां ग्रहीतुः पितृणां त्रयाणां मध्ये
एकेन ग्रहीतुः पित्रेति यावत्तेन च समं सह तत् स्वपितृमपिण्डनं
कुर्युः ॥ चतुर्थे पुरुषे च्छेद इति । यो यदा यत् सपिण्डीकरोति
स तत् पित्रादिभिस्त्रिभिरेव करोतीति चतुर्थे विरामः सिद्ध एवेति
तदारम्भः सिद्धे सत्यारम्भो नियमायेति न्यायेन लेपिनां लेपनिरासेन
सापिण्ड्यव्यवच्छेदार्थः । तदेवाह तस्मादेषेति । एषा सपिण्डता ।
तथाच लेपभाजश्चतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः । पिण्डदः
सप्तमस्तेषां सापिण्ड्यं साप्तपौरुषमिति मत्स्यपुराणोक्तं साप्तपौरुष-
सापिण्डस्य सामान्यस्यान्येन विशेषेण बाध एव ॥ २८ ॥

प्रकरणान्तरमाह अथास्य सापिण्ड्यमिति । त्रिपौरुषमिति । एतत्तु अशौचाद्यर्थ-
मेवेति बोध्यम् । त्रेपुरुषिकसापिण्ड्यं प्रमाणयति कार्णाजिनिरिति । स्वपुत्र कर्तृके
दत्तकसपिण्डीकरणे देवतालबोधनाय स्वकीयत्वविशेषणोपादानम् । ततश्च प्रतिग्रहीतृ
पितृणां मध्ये त्रयाणां येषां वा दत्तकसपिण्डीकरणे देवतालप्राप्ती विशेषनाह द्वाभ्या-
मिति । अमुमेव न्यायं दत्तकतत्पुत्रयोरप्यतिदिशति तत्सममिति । तत्सापिण्डीकरणं
द्वयानुव्यायणदत्तकस्य पौत्रा एकेन दत्तकपितामहेन समं सह कुर्युः ॥ नन्वेवं दत्तक-
प्रपौत्रेण स्वपितुर्दत्तकपौत्रस्य सपिण्डीकरणे दत्तकपुत्र दत्तक तत्प्रतिग्रहीतृभिस्त्रिभिः
सह क्रियमाणे प्रतिग्रहीतृपितृणां त्रयाणामन्यतमस्याप्यनुपवेशाभावेन सापिण्ड्यं न
स्यादित्यत आह चतुर्थे पुरुषे च्छेद इति । विशेषेणेति । कार्णाजिन्युक्तेनेति यावत् ॥ २८ ॥

अतएव हारीतेन । लेपिनस्त्रीन् वाचच्चाणः आसप्तमादित्येके
इति पक्षान्तरमुपन्यस्तं सङ्गच्छते । तदेव संगृह्यन्तव्रीक्ष्यम् । दत्त-
कानान्तु पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यान्नपौरुषम् । जनकस्य कुले तद्वद-
ग्रहीतुरिति धारणेति । यदिदमुभयत्र त्रिपुरुषसापिण्ड्याभिधानं

तत् द्वामुपस्थायणाभिप्रायेण तस्य त्रिकद्वयेन सापिण्डनाभिधानात् । शुद्धदत्तकस्य तु गोत्रऋक्थे जनयितुर्न हरेद्वस्त्रिमः सुतः । गोत्रऋक्थानुगः पिण्डो व्यपैति ददतः स्वधेति प्रागुक्तमनुवचने पिण्डनिवृत्तिदर्शनात् प्रतियहोदकुल एव सापिण्ड्यमिति । यत्तु वृद्धगोतमौयम् ॥ सगोत्रेषु कृता ये स्युर्दत्तक्रीतादयः सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्ड्यं विधीयते । सगोत्रेषु मध्ये कृता अपि दत्तकादयो विधिनेव गोत्रं भजन्ते, परन्तु तेषु सापिण्ड्यं नोत्पद्यते सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्तौ परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति । तत्तु पुत्रान्तरवत् सामपौरुषसापिण्ड्यप्रसक्तौ निषेधकं सापिण्ड्यप्रयुक्तदशाहाशौचादिप्रतिषेधकं वा न तु सामान्यतः सापिण्ड्यनिषेधकमुक्तवचनजातात् ॥ २८ ॥

अतएवेति । त्रैपुरुषिकसापिण्ड्यस्य विधानादेव । त्रिकद्वयेनेति, जनकपक्षे त्रयं प्रतियहोदपक्षे च त्रयमिति त्रिकद्वयं तेन । प्रतियहोदपक्षेऽपि सापिण्ड्यविरोधकं वचनं दर्शयति यत्तु वृद्धगोतमौयमिति । सगोत्रेष्वपि सापिण्ड्यानुत्पत्ताविति । एतद्वचनेन सगोत्रेषु यद्व्येऽपि सापिण्ड्याभावदर्शनात् परगोत्रेषु सुतरां सापिण्ड्यानुत्पत्तिरिति भावः ॥ विरोधं परिहरति तत्त्विति । पुत्रान्तरवत् ; औरसपुत्रवत् ॥ दशाहाशौचादीति । अत्र वाकारः समुच्चये ; तथा च विश्वः ॥ "वा स्याद्विक्लवोपमयोरेवाद्ये च समुच्चये" इति । उक्तवचनजातादिति । दत्तकानाम् पुत्राणां सापिण्ड्यं स्यात्तपौरुषमित्यादिपूर्वोक्तवचनसमूहादित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथ दत्तकाशौचनिर्णयः ॥ तत्र शुद्धदत्तकस्य तु जनककुले परस्परमशौचं नास्त्येव, गोत्रसापिण्ड्यनिवृत्त्या अशौचनिवृत्तेरर्थसिद्धत्वात् । द्वामुपस्थायणस्य तूभयत्रैवाशौचमिति । ब्रह्मपुराणे ॥ दत्तकश्च स्वयन्दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविद्धाश्च ये पुत्रा भरणयोग्याः सदैवते । भिन्नगोत्राः पृथक् पिण्डाः पृथग्वंशकराः स्मृताः । जनने मरणे चैव त्र्यहाशौचस्य भार्गवः । पराशरः ॥

भिन्नगोत्रः सगोत्री वा नीतः संस्कृत्य चेच्छ्रया । जनने मरणे तस्य
त्राहाशौचं विधीयते ॥ तथा ; औरसं वर्जयित्वा तु सर्ववर्णेषु
सर्वदा । क्षेत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च मृतेषु च । अशौचन्तु त्रिरात्रं
स्यात् समानमिति निश्चयः ॥ सर्वदा उपनयनानन्तरमपि । अत्र
सगोत्रस्यापि विधिना जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकग्रहीतृगोत्रप्राप्ता-
वसगोत्रदत्तकाविशेषात् त्राहाशौचमुक्तं युक्तमेव ॥ ३० ॥

दत्तकसापिण्डं विविच्य प्रसङ्गाद्वत्तकाशौचं निरूपयति अथ दत्तकाशौचनिर्णय
इति ॥ तत्र दत्तकमध्ये इत्यर्थः । परस्परमिति । यथा दत्तकमरणे तज्जनकस्य अशौचं
न भवति । तथा, जनक तस्यापिण्डादिजननमरणयोर्दत्तकस्याशौचं न भवतीति ॥
गोत्रसापिण्डनिर्णय इति । गोत्रकृत्वे जनवितुर्न इरेहन्मिः सुत इति वचनादिति
ज्ञेयः ॥ उभयत्रैवेति ॥ जनककुले यदौतृकुले चेत्यर्थः ॥ दत्तकप्रभृतीनां जननमरणयोः
विपुरुषसापिण्डानां त्राहाशौचमाह ब्रह्मपुराण इति ॥ जनने मरणे चेत्येतत् यथासम्भवं
ज्ञेयम् । तथा चोर्द्धतनत्रैपुरुषिकसापिण्डानां त्रिरात्रमिति बोध्यम् । सगोत्रात्परि-
गृहीतस्याऽपि दत्तकस्य त्राहाशौचं दर्शयति पराशर इति ॥ जनने मरणे चेति ।
अत्रापि यथासम्भवं ज्ञेयम् ॥ अत्र केचित् सपिण्डात्परिगृहीतस्य दत्तकस्य मरणे सम्पूर्णा-
शौचमाहुस्तदस्य सपिण्डात् परिगृहीतस्याऽपि सगोत्रेषु कृता ये स्मृदन्तक्रीतादयः
सुताः । विधिना गोत्रतां यान्ति न सापिण्डं विधीयते इति ब्रह्मगोतनीयेन सामयौ-
षिकसापिण्डोत्पत्तिनिषेधात् ; भिन्नगोत्रः सगोत्री वा नीतः संस्कृत्य चेच्छ्रया । जनने
मरणे तस्य त्राहाशौचं विधीयते इति पराशरवचनेन च त्रिरात्राशौचविधानादिति ।
त्रिरात्रं स्यादिति । एतत्तूर्द्धतनत्रैपुरुषिकसापिण्डानामिति बोध्यम् । सर्वदा उप-
नयनानन्तरमपीति । अत्र उपनयनानन्तरं यत् त्रिरात्राशौचं विहितं तदाचनिकम्,
उपनयनात् पूर्वं नु औरसपुत्रवहावस्था । अत्रेति, पराशरवचने इत्यर्थः । असगोत्र-
दत्तकाविशेषादिति । यथा असगोत्रदत्तकस्य जनकगोत्रविच्छिन्तिपूर्वकप्रतिगृहीत-
गोत्रप्राप्तिः, तथा सगोत्रदत्तकस्यापीत्यविशेषादिति भावः । विपुरुषानन्तरवर्तिनां
सापिण्डानां प्रथमाह मरीचिः । सूतके मृतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहन्तु
सापिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति ॥ एतेन विपुरुषानन्तरवर्तिनामेकाहाशौचं सिद्ध-

मिति मीमांसाकाराः । दत्तकस्त्रीणां तत्पुत्रादीनाञ्च परस्परं सप्तपुरुषपर्यन्तं सम्पूर्णा-
 शौचं, तेषां सपिण्डाश्च अशौचे च विशेषवचनाभावात् ; यथा वचनं हि वाचनिक-
 मिति न्यायेन दत्तकविषयकपित्रादाशौचवचनाविषयत्वात्, दत्तकमरणे तु तत्पुत्र-
 पोत्रादीनां सम्पूर्णाशौचमाह वशिष्ठः । दत्तकस्य स्वयन्दत्तः क्षत्रिमः क्रीत एव च,
 जनने मरणे चैव ब्राह्मणशौचस्य भागिनः । तत्सुताद्या दशाहेन शुद्धान्ति प्रेतसूतके
 इति । तदयं सङ्क्षेपः । शुद्धदत्तकस्य जनककुले यथासम्भवं जननमरणयोः परस्पर-
 मशौचं नास्ति । प्रतियोगीद्वकुले तु दत्तकमरणे ऊर्हतनत्रैपुरुषिकसपिण्डानां त्रिरात्रं,
 तदूर्ध्वं दशमपुरुषपर्यन्तमीकाहः । सोदकसगोत्रयोः स्नानमाचमम् ॥ अन्ये तु सूतके
 सूतके चैव त्रिरात्रं परपूर्वयोः । एकाहानु सपिण्डानां त्रिरात्रं यत्र वै पितुरिति
 मरीचिवचनस्य, चादावेकस्य दत्तायां कुत्रचित् पुत्रयोर्द्वयोः पितुर्वन्न त्रिरात्रं स्यादेकं तत्र
 सपिण्डानामिति ब्रह्मपुराणवचनैकवाक्यतया अन्यपूर्वायां भार्यायां पूर्वमन्तुपरमन्तुत्यां-
 दितयोः पुत्रयोर्थासम्भवं जननमरणयोर्द्वितीयपितुर्त्रिरात्राशौचं, तत्सपिण्डानानु
 एकाहशौचमित्येतद्विषयकत्वेनैव मन्यमानाः दत्तकविषये त्रिपुरुषानन्तरवर्तिनां सकुल्य-
 समानीदकत्वेन त्रिरात्राद्येवाशौचमाहुः । न चैतन्मते सपिण्डसकुल्ययोस्तुल्यवदशौचीत्-
 पत्तेर्विषमश्लिष्टमिति वाच्यम् सपिण्डाशौचस्य वाचनिकत्वात् दत्तकस्त्रीपनयनपूर्वापर-
 कावयोरिव । नापि दत्तकस्य सपिण्डानां सम्पूर्णाशौचाभावात् सकुल्यादीनामशौचं
 न स्यात् रोगव्यतिरिक्तहेतु सूतस्त्रेवेति वाच्यं तन्मित्रमस्य वयोविशेषमरणविशेषनिवन्धन-
 त्वेन वाचनिकेतरविषयत्वात् । अतएवोक्तं शुद्धितस्य, यादृग्वयसि यादृश्ररणे सपिण्डानां
 सम्पूर्णाशौचं तादृग्वयसि तादृश्ररणे चाचार्यादीनां त्रिरात्रादीति ॥ दत्तकपुत्रपौत्र-
 स्त्रीप्रभृतिनां दत्तकेन सह दत्तकपित्रादि सप्तमपुरुषपर्यन्तसपिण्डः सह च सम्पूर्णा-
 शौचं, एवं परस्परमपि ॥ दत्तकमरणे तेषां यादृगशौचं तेषां यथासम्भवं जननमरणयो-
 र्दत्तकस्य तादृगशौचम् ; यन्मरणे यदशौचं तन्मरणे तदशौचमसति बाधके इति
 न्यायात् ॥ ३० ॥

तथा दत्तके अकृतोद्वाहे पश्चाज्जातस्यौरसस्य विवाहेन परि-
 वेदनदोषः । न वा दत्तकस्याग्रजसोदरात् पूर्वं विवाहकरणे क्षतिः ॥
 ननु शुद्धदत्तकस्य जनककुले सपिण्डाविच्छेदस्य दर्शितत्वेन तत्र

विवाहः प्रसज्येत प्रसज्येत च द्वायमुप्यायणस्यापि त्रिपुरुषान्त-
रितकन्यासन्ततिपरम्परया विवाहः । मैवमसपिण्डा च या मातु-
रसगोत्रा च या पितुः ॥ सा प्रशस्ता द्विजातीनां द्वारकर्माणि मैथुने ॥
चकारात् पितुरसपिण्डा चेति मनुवचने ग्रहीत्वमात्रगौत्रस्याऽपि
दत्तकस्य, जनकस्यापि सपिण्डासगोत्रावर्जनाय पितुरिति पदोपा-
दानात् । न च तथापि दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे तन्निपुरुषान्त-
रितकन्यासन्ततिर्विवाहः केन वार्यते पित्रसापिण्डसगोत्रयोरभावा-
दिति वाच्यम् । यतो विवाहेनैतत् सापिण्डसमुपयुज्यते किन्तु सर्व-
साधारणं परिभाषितं पित्रपक्षे साप्तपौरुषं मातामहपक्षे पाञ्च-
पौरुषचेति न काप्यनुपपत्तिः ॥ तत्प्रपञ्चस्तु तत्र तत्र वक्तव्य
इति ॥ ३१ ॥

न परिवेदनदोष इति । तथा च दत्तकस्य कूलटत्वात् “कूलटोन्मत्तचौरांश्च परि-
विन्दन्न दूष्यतीति कन्दोऽपरिशिष्टेन कूलटं विहाय विवाहे न दोष इत्युक्तम् । अत्र च
स्वार्थेन कुलं परकुलं परगोत्रमटति गच्छति प्राप्नोति यो दत्तकः स कुलट इत्यर्थः कृतः ।
अतएव कुल्यान्वटतीति परकुलाटनशील इति नारायणमहामहोपाध्यायः ॥ इदमुपल-
क्ष्यम्, जनककुले प्रतियहीत्वकुले च एनं विहाय कनिष्ठानां विवाहे न परिवेदनदोषः,
नापि जनकोत्पादित ज्येष्ठं विहाय दत्तकस्य विवाहे दोषः, तुल्यन्यायादिति बोध्यम् ।
पितुरिति पदोपादानादिति । तथा च द्वायमुप्यायणस्य द्विपितृकतया जनकस्याऽपि
पित्रत्वात् पित्रसपिण्डावर्जनेन सभयकुले सपिण्डावर्जनं सिद्ध्यति । अतएव चेद्विमात्र-
गोत्रस्य द्विपितृकस्य ज्येष्ठादीर्बोऽनिसगोत्रावर्जनाय पितुरिति पदोपादानमिति वाक्येन
शूलपाणिमहामहोपाध्यायैः ज्येष्ठादीनां द्विपितृकानामेवोभयकुले सापिण्डावर्जनाय
पितुरिति पदस्य साधक्यं दर्शितं, युक्तदत्तकस्य तु एकपितृकत्वात् जनकस्य पितृत्वाभावेन
पितृसपिण्डावर्जनेन तस्यपिण्डावर्जनशुद्धिर्विवेच्या ॥ ननु दत्तकस्य पितुरपि दत्तकत्वे किं
भविष्यतीत्येतन्निरूपणायाह न चेति । विवाहे नैतदिति । एतत्तैत्तिरीयस्यपि सापिण्डस्य विवाहे-
नेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अथ दत्तकविभागः । तत्र बृहस्पतिः । एक एवीरसः पुत्रः
 पित्रस्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानृशंस्यार्थं प्रदद्यात्तु प्रजौवनम् ॥
 शेषाणां ये तत्रांशभागित्वेन निषिद्धास्तेषाम् आनृशंसं दया, प्रजौ-
 वनं भरणम् । तथा यमः । पुत्रास्तु द्वादशप्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वद-
 र्शिभिः । तेषां षड्बन्धुदायादाः । षड्दायादबान्धवाः ॥ स्वयसुत्या-
 दितस्त्वेको द्वितीयः क्षेत्रजः स्मृतः । तृतीयः पुत्रिका पुत्रो जाति-
 धर्मविदो विदुः । पौनर्भवस्यतुर्थस्तु कानीनः पञ्चमः स्मृतः । गृहे
 च गूढ उत्पन्नः षडेते पिण्डदायिनः । अपविद्धः सहोदृश दत्तः
 कृत्रिम एव च । क्रौतश्च पञ्चमः पुत्रो यश्चोपनयते स्वयम् । इत्येते
 सङ्करोत्पन्नाः षड्दायादबान्धवाः । नारदः । औरसः क्षेत्रजश्चैव
 पुत्रिका पुत्र एव च । कानीनश्च सहोदृश गूढोत्पन्नस्तथैव च ।
 पौनर्भवोऽपविद्धश्च दत्तः क्रौतः कृतस्तथा ॥ स्वयश्चोपागतः पुत्रा
 द्वादशैते प्रकीर्त्तिताः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः ।
 पूर्वः पूर्वः स्मृतो ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादेते प्रवर्त्तन्ते
 मृते पितरि तद्धने ॥ ज्यायसो ज्यायसोऽभावे जघन्यो यो य आप्रु-
 यात् । पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरिषां द्रविणार्हत्वमित्यर्थः । औरस-
 क्षेत्रजपुत्रिका पुत्र पौनर्भवकानीनगूढोत्पन्नसहोदृदत्तकक्रौत-स्वय-
 सुपागतापविद्ध यत्र कचनोत्पादितानभिधाय विष्णुः । तेषां पूर्वः
 पूर्वः श्रेयान् स एव दायहरः स चान्यान् विभृयात् ॥ औरसपुत्रिका
 पुत्रक्षेत्रजगूढजकानीनपौनर्भवदत्तकक्रौतकृत्रिमः स्वयन्दत्तसहो-
 दापविद्धानभिधाय याज्ञवल्क्यः । पिण्डदोऽंशहरश्चैषां पूर्वा-
 भावे परः परः ॥ ३२ ॥

वदति । दत्तकविभागविषये इत्यर्थः । बृहस्पतिः । आह इति शेषः । एकः
 केवल इत्यर्थः ; तथा च “एके मुख्यान् केवला इति । औरसो मुख्य इति शेषः ॥

प्राकल्पिकदत्तकविधिरिति प्रतिज्ञायाः कृतत्वात् कलौ च गौरीरसपुत्रोत्पादनासम्भवात् ।
 औरससु त्रिविधः । तत्र सवर्णायां संस्कृतायां स्वयमुत्पादितो मुख्यः । संस्कृतायां
 स्वयमुत्पादितो मध्यमः । असंस्कृतायां स्वयमुत्पादितोऽधमः । कलौ असवर्णां विवाह-
 निषेधे ब्रह्मरक्षदीयम् । द्विजानामसवर्णांस्तु कन्यासूपयमस्तयेत्याद्यभिधाय इमान् धर्मान्
 कश्चिद्युगे वर्ज्यानाहुर्मनीषिणः इत्याह । एकः औरस इत्यर्थः । षड्दंते पिण्डदायिनः
 इति ॥ अत्र पिण्डदायिन इत्यनेन विभागाहंत्वक्षेपां व्यज्यते । क्रमादिते इति । पूर्व-
 पूर्वाभावे इत्यर्थः । एतत्तु सम्पूर्णधनाधिकारित्वपरत्वेनोक्तम् । तद्धने पितुर्धने, प्रवर्धने
 पितृधनाधिकारिणो भवन्तीत्यर्थः । यत्र कश्चनोत्पादितेति । शूद्रापुत्र इत्यर्थः । अन्यान्
 मारुनिति शेषः; विधयात् पालयेत् ॥ ३२ ॥

मनुः । न भ्रातरो न पितरः पुत्रा ऋक्थं हराः पितुः । तथा,
 अयेयसः अयेयसोऽभावे यवीयान् ऋक्थमर्हति । बहवश्चेत्तु सदृशाः
 सर्वे ऋक्थस्य भागिनः ॥ सदृशा गुणेन औरसक्षेत्रजत्वाद्युपाधिना
 वा । अयेयसः औरसादेः । यवीयान् न्यूनः क्षेत्रजादिरित्यर्थः ॥ तथा,
 औरसक्षेत्रजो पुत्रो पितृऋक्थस्य भागिनौ । दशापरे च क्रमशः
 पितृऋक्थांश्चभागिनः ॥ दशदत्तकादयः । हारीतः । स्वयमुत्पादितः
 क्षेत्रजः पौनर्भवः कानीनः पुत्रिकापुत्रो गूढोत्पन्नश्चेति बन्धु-
 दायादाः । दत्तः क्रीतोऽपविद्धः सहोदः स्वयमुपागतः सहसा दृष्ट-
 श्चेत्यबन्धुदायादाः । मनुः । पुत्रान् द्वादशयानाहुर्नृणां स्वाय-
 श्रुवो मनुः । तेषां षड्बन्धुदायादाः षड्दायादबान्धवाः । औरसः
 क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपविद्धश्च दायादा बान्ध-
 वास्तु षट् । कानीनश्च सहोदश्च क्रीतः पौनर्भवेस्तथा । स्वयन्दत्तश्च
 शोद्रश्च षड्दायादबान्धवाः । वीधायनः । औरसं पुत्रिकापुत्रं
 क्षेत्रजं दत्तकृत्रिमौ । गूढश्चैवार्पावद्धश्च रिक्थभाजः प्रचक्षते । एतच्च
 कानीनादीनां गोत्रमात्रभागित्वकथनमौरसादीनां मध्ये कस्यापि
 सम्भवेऽंशहरत्वप्रतिषेधार्थम् । सहोददत्तकक्रीतस्वयमुपागताप-

विद्वद्गीदानभिधाय श्रीरसादौन् परासृश्य पुनर्वशिष्ठः ॥ यस्य तु सर्वेषां वर्णानां न कश्चिद्दायादः स्यादेते तस्य भागं हरयुः ॥ ३३ ॥

भागिनः तुल्यभागिन इत्यर्थः । गुणसादृश्येऽपि विभागवैलक्षण्यदर्शनादाह श्रीरसचेतनत्वाद्युपाधिना वेति ॥ एतेन यत्र एकजातीया बहव श्रीरसाः चेतजादयो वा वर्तन्ते तत्र समभागिनो भवन्तीत्यवगम्यते ॥ सहसा दृष्टः शूद्रापुत्र इत्यर्थः । एतेषु वचनेषु यत् पुत्राणां द्वादशविधत्वमुक्तं, तत् कस्मिंश्चिद्वचने श्रीद्रमनन्तर्भाव्यं कुत्रचित् पुत्रिकां कुत्रचित् क्वत्रिनमिति ; अतः सर्ववचनैकवाक्यतया चदृष्टमिति बोध्यम् । एतेषु यमनारदविष्णुधातृवस्काङ्क्षारौतादिवचनेषु दत्तकपुत्रस्य चेतजादिसत्त्वेऽवन्मुदायादत्वमभिहितम् । सम्यगिति चेतजादिसत्त्वेऽपि दत्तकस्य बन्मुदायादन्वाद्यभिधायुसादौ प्रमाणमुपन्यस्यति मनुविति । यद्यपि मनुकृतगणनायां पुत्रिकाया उल्लेखो नास्ति तथापि पुत्रिकाया श्रीरससमभागित्वेन विभागवचने श्रीरसोल्लेखेनैव पुत्रिकोल्लेखो अत्रात् सिद्ध्यति । निषादं शूद्रापुत्रमित्यर्थः । अंशहरत्वप्रतिषेधार्थमिति ; अन्यथा गौत्रमात्रभागित्वं कथनवैफल्यपत्तेः । न कश्चिद्दायाद इति । पूर्वाधिकारित्वेन प्रसिद्ध इति यावत् । एते सङ्गीदादयः ॥ ३३ ॥

श्रीरसपुत्रिकापुत्रचेचजकानीनगूढोत्पन्नापविद्वदसहोदपौनर्भव-
दत्तकस्त्रयमुपागतकृतकक्रीतानभिधाय देवलः ॥ एते द्वादशपुत्रास्तु
सन्तत्यर्थमुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृच्छिकास्तथा ।
तेषां षड् बन्मुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् । विशेषश्चापि पुत्राणा-
मानुपूर्व्या विशिष्यते । सर्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रादाय हराः स्मृताः ॥
श्रीरसे पुनरुत्पन्ने तेषु ज्येष्ठं न विद्यते । तेषां सवर्णा ये पुत्रास्ते
तृतीयांशभागिनः । हौनास्तमुपजीवेयुर्ग्रासाच्छादनसम्भृताः ॥
कात्यायनः ॥ उत्पन्ने त्वोरसे पुत्रे तृतीयांशहराः स्मृताः । सवर्णा
असवर्णास्तु ग्रासाच्छादनभागिनः ॥ चतुर्थांशहराः स्मृता इति
द्वितीयचरणे क्वचित् पाठः । वशिष्ठः । तस्मिन्नेत् प्रतिगृहीते

औरस उत्पद्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदरिकेषु प्रयुक्तं
स्यात् । स प्रतिगृहीतपुत्रः आभ्युदरिकेषु यज्ञादिषु यदि औरसेन
प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः ॥ ३४ ॥

औरसपुत्रिकेत्यादीति । अत्र देखेन यद् वादशविधत्वमुक्तं तदत्यन्तापकृतत्वात्
पारश्रवमनन्तभाष्ये वेति बोध्यम् ॥ औरसादीन् पुत्रानाह याज्ञवल्क्यः ॥ औरसो धर्म-
पवीजस्तत्तमः पुत्रिकासुतः । चैत्रजः चैत्रजातस्तु सगोत्रेणेतिरेष वा । गृहे प्रच्छन्न
उत्पन्नो गृहजस्तु सुतः स्मृतः । कानौनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्मृतः ॥ अचतायां
अतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः । दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्री दत्तको भवेत् ॥
क्रीतय ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः । दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गर्भविद्रः
सहोदजः ॥ उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविष्ट मुतो भवेत् । औरसो जात औरसः ।
धर्मपत्नी धर्मविवाहोदा । औरसस्तु स्वर्णः न तत्स्वर्णः । स्वर्णायां संस्कारायां स्वय-
मुत्पादितमौरसं विद्यादिति नौधायनोक्तेः । सावर्ण्येन विजातित्वेन न तु ब्राह्मण-
त्वादिना ; अन्यथा ब्राह्मणेन विवाहितयोः क्षत्रियधैर्ययोः स्वयमुत्पादितसौरसत्वा-
भावात् पुत्रान्तरैष्वनन्तर्भावाच्च तस्य पुत्रत्वाभावः प्रसङ्गः स्यादिति । अतएव यद्गामाद-
न्यागाद्य स्वर्णाद्यङ्गमिति पारिजात इति रुद्रधरः । अन्यत्र तु स्वर्णत्वं ब्राह्मणत्वादि
नैव, अनुपपत्त्यभावादिति गुरुचरणाः । पुत्रिकैव सुतः पुत्रिकासुतः । पुत्रिका च
चतुर्विधाः । तथा च गीतमः । पितीत्सुजेत् पुत्रिकामनपत्नीऽग्निं प्रजापतिस्तेषां
अस्यदधेनपत्यमित्यभिसन्धिमात्रात् पुत्रिकेत्येकेषामिति ॥ असादधे पुत्रिकेत्युक्ता पिता
वरायोत्सृजेदित्यर्थः । ब्रह्मपुराणे ॥ अपुत्रेण तु या कन्या मनसा पुत्रवत् कृता ।
राजाग्निबान्धवेभ्यश्च समचं वाद्य कुर्वचित् । आगर्भमथवा शुक्लमुक्ता दत्ता वरायवा ।
सुते पितरि वा दत्ता सा विज्ञेया तु पुत्रिका इति ॥ आगर्भशुक्लमुक्ता स्वयं दत्तेति
मित्राः । चैत्रजमाह मनुः । यस्तत्पुत्रः प्रसीतस्य क्रीवस्य व्याधितस्य वा । स्वधर्म्येण
नियुक्तायां स पुत्रः चैत्रजः स्मृतः ॥ सगोत्रेणेति सपिण्डेनीतमवर्णेनान्येन बोध्यादित
इति याज्ञचिन्तामणिः ॥ गृहे ; मर्त्यगृहे । प्रच्छन्नः कस्यात् पुरुषादुत्पन्न इति विशेषतो-
ऽपरिज्ञातः । जनकस्य सजातीयत्वनिरण्यस्तावश्यक एव । सजातीयेष्वयं प्रीतस्तन-
येषु मया विधिरिति याज्ञवल्कीयात् । एवमेव मिताचरा मनुटीकाख्येवम् । गृहज-

स्विति, क्षेपिण इति यावत् ; तथाच मनुः । उत्पाद्यते गृहे यस्तु न च ज्ञायेत कस्य सः । स गृहे गृह उत्पन्नस्तस्य स्याद् यस्य तत्पुत्रः इति । कानीन इति । तथाच वशिष्ठः । यं पित्रगृहे असंस्कृता कामादुत्पादयेत् स कानीनो मातामहपुत्रो भवतीति ॥ सा कन्या चेदनन्तरमपुत्राय ददाति तदा कन्यावस्थीत्यत्र पुत्र उभयोरेव, पारिजातोऽप्येवमिति मित्राः ॥ तथाचापुत्रपरिषेदविषयकं ब्रह्मपुराणवचनम् । अदत्तायान्तु यो जातः सर्वार्थेन पितृगृहे । स कानीनस्तुतस्तस्य यस्मै सा दीयते पुनरिति । पौनर्भव इति । तथाच कात्यायनः । स्त्रीवं विहाय पतितं या पुनर्भजते पतिम् । तस्यां पौनर्भवो जातो व्यक्तमुत्पादकस्य सः । मनुय । या पत्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्त्र्येच्छया । उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते । दत्तात्मैति । दत्त आत्मा येन सः ; तथाच मनुः । मातापित्रविहीनो यस्त्वक्तो वास्यादकारणात् । आत्मानं स्वर्गयेद् यस्मै स्त्र्यं दत्तस्तु स स्मृतः ॥ अपविद्ध इति । तथाच वशिष्ठः । अपविद्ध-स्त्रीकादयः स मातापित्रा वा व्यक्तो येन गृहीतकस्येति ॥ ३४ ॥

अत्र नानाविधमुनिवचनानां परस्परविरोधपरिहारार्थमेवं व्याख्यायते । बृहस्पतिवचने औरसमात्रस्य धनभागित्वकथन-मन्येषां भरणमात्रकथनञ्च असवर्णक्षेत्रजदत्तकादिविषयम् । देवल-कात्यायनवचनैकवाक्यत्वात्, नारदादिवचनेषु च औरसाद्य-भावे क्षेत्रजदत्तकादीनामृक्थग्रहणविधिरपि सर्वधनग्रहणविषयः । अतश्च दत्तकग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरस चतुर्थांशविधिर्वशि-ष्ठोक्तो दत्तकविषये ज्ञेयः । तथा देवलकात्यायनवचने तृतीयांश-ग्रहणविधिरत्युक्तष्टगुणदत्तकविषयो वाच्यः । उपपन्नो गुणैः सर्वैः पुत्रो यस्य हि दत्त्रिमः । स हरेतैव तद्विक्रयं सम्प्राप्तोऽप्यन्यगोत्रत इति मनुवचनैकवाक्यत्वात् । गुणैर्जातिविद्याचारैः ॥ समग्रधन-भोक्ता स्यादौरसोऽपि जघन्यजः । त्रिभागं क्षेत्रजो भुङ्क्ते चतुर्थं पुत्रिकासुत इति ब्रह्मपुराणदर्शनात् क्षेत्रजविषय इत्यन्ये । तथा केनापि मुनिना दत्तकस्य बन्धुदायादत्वमन्येन चाबन्धुदायादत्व-

मुक्तं तद्गुणवदगुणभेदेन समाधेयम् । पितुरिव बन्धूनां सपिण्डा-
नामपि दायहरत्वाद्बन्धुदायादत्वं पितृमात्रदायहरत्वादबन्धुदाया-
दत्वं, तेषां षड्बन्धुदायादाः पूर्वोऽन्ये पितुरेव षट् इत्यत्र पितुरेवे-
त्येवकारश्च वणात् ॥ ३५ ॥

तदस्य प्रकृतमनुसरामः । अत्रेति । दत्तकविभागविषये इत्यर्थः । परस्परविरोध-
परिहारायैवमिति । तथाच कैश्चिद्दत्तकादीनां बन्धुदायादत्वसंशयागित्यत्र विहितं कैश्चि-
न विहितमित्येतद्विरोधपरिहारायैमित्यर्थः । इहस्यतिवचने इति । एक एवौरसः पुत्रः
पित्रास्य वसुनः प्रभुः । शेषाणामानुशंसार्थं प्रदद्यात्तु प्रजीवनमित्यत्रेति यावत् । देवज-
कात्यायनवचनैकवाक्यत्वादिति । देवजवचनम्, हीनास्तुपत्नीविधुयांसाच्छादन-
भागिन इति । कात्यायनवचनम्, उत्पन्ने त्वौरसे पुत्रे तृतीयांशहराः कृताः । सर्वेषां
असवर्णास्तु यासाच्छादनभागिन इति । अतयेति । सर्वधनग्रहणविषयत्वाच्च ।
वशिष्टोक्त इति । तस्मिंश्चेत् प्रतिगृहीते चौरस उत्पद्यते, स चतुर्थभागभागी यदि
नाभ्युदयिकेषु प्रयुक्तं स्यादिति वशिष्टोक्त इत्यर्थः । गुणागुणभेदेनेति । तथाच गुणवान्
दत्तको बन्धुदायादो निर्गुणस्तु न बन्धुदायाद इति भावः ॥ ३५ ॥

एवं दत्तकस्य धनग्रहणादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं
गुणागुणविवेकेनापास्तम् ; एतेनौरसस्य भ्रात्रादिधने येनैव
भ्रातृत्वादिना सम्बन्धेनाधिकारित्वं तादृशेनैव सम्बन्धेन तादृश-
दत्तकस्यापि यथासम्भवमुचितांशभागित्वमवधेयम् ॥ एवं धनिनः
पुत्रान्तरसत्त्वे मृतपितृकस्य दत्तकपौत्रस्यापि दत्तोचितांशभागित्वं
तदसत्त्वे सर्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपितृयोग्यांशभागित्व-
नियमात् दत्तकस्य ग्रहीतुः पितामहौरसत्वे तादृशपितृव्यतुल्यस्यै-
वांशस्य तदुद्योग्यत्वादत्तकपौत्रः पितृव्यतुल्यमेवांशं लभतामिति
वाच्यम् । पुत्रस्य दत्तकत्वे चतुर्थांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वस-
मानरूपस्य पितुर्यादृशांशः शास्त्रसिद्धस्तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति
यथोक्तमेव साधु । एवरीतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्तव्येति ॥ ३६ ॥

गुणागुणविवेकेनेति ॥ तथाच येन पूर्वषट्कमध्ये परिभाषितं तत् सगुणाभिप्रायेण,
 येन परषट्कमध्येऽभिहितं तन्निगुणाभिप्रायेण ॥ अपाक्षमवगन्तव्यमित्यर्थः । एतेनेति ।
 गुणागुणविवेकेनाधिकारित्वानधिकारित्वनिर्णयेन । येमेव भाट्टत्वादिनेति । एतेन
 संसृष्टत्वासंसृष्टत्वादिभेदेन दत्तकेऽपि व्यवस्था भविष्यतीति बोध्यम् । सादृश्येनरहित-
 भाट्टधने औरसवत् दत्तकस्याऽपि व्यवस्था भविष्यतीति च बोध्यम् । छिन्विताग्रमानित्व-
 मिति । तथाच गुणवद्गुणभेदादिना तृतीयांशादिहरत्वमित्यवधेयम् । धनिनः दत्तक-
 पितामहस्य पुत्रान्तरसत्त्वे दत्तकपितृव्यान्तरसत्त्वे दत्तकपौत्रस्य, दत्तकरूपधनिपौत्रस्य ;
 दत्तोच्छिन्विताग्रमानित्वमिति । तथाच धनिनः दत्तकपुत्रस्य यथा तृतीयांशादिहरत्वं तथा
 दत्तकपौत्रस्यापीति भावः ॥ ननु पितृयांश्चोऽंशः शास्त्रसिद्धः पुत्रस्यापि तथा भवि-
 ष्यति भव औरसस्य दत्तकपितुः सम्पूर्णग्रमानित्वे कथं तद्दत्तकपुत्रस्य तृतीयांशादिहरत्व-
 मिष्टुषोऽप्यदूषयति न चेत्यादि । दत्तकस्य यद्दत्तुर्दत्तकपितुरित्यर्थः । पितामहौरसत्वे,
 दत्तकस्य पितामहौरसत्वे, तथाच दत्तकपितुरौरसत्वे इत्यर्थः । तादृशपितृव्यतुल्यत्वे
 षंशस्य सम्पूर्णग्रमेत्यर्थः । तद्योग्यत्वात्, दत्तकपितृव्ययोग्यत्वात् । दत्तकपौत्रः दत्तक-
 रूपी पौत्रः ; पितृव्यतुल्यमेवांशं सम्पूर्णंशम् । वैषम्यादिति । तथाच यत्र पितुर्दत्तकत्वे
 तस्य तृतीयांशादिहरत्वं तत्र पुत्रस्य दत्तकत्वे सम्पूर्णंशहरत्वमिति वैषम्यादित्यर्थः ।
 ततश्चेति वैषम्याच्चेत्यर्थः । तस्यैव स्वपितृयोग्यांशतेति । तथाच स्वजनानुरूपस्य दत्तक-
 रूपस्य पितृयांश्चोऽंशः शास्त्रसिद्धः तादृशोऽंश एव स्वपितृयोग्यांशस्यैव दत्तकरूपपौत्रः
 यद्वादीत्यादित्यर्थः । एवं रीतिः पौत्रवन्निवर्तनः ॥ ३६ ॥

ननु क्षेत्रजदत्तकादीनां सामान्यधनाधिकारित्वेऽपि राज्ये-
 ऽनधिकारः श्रूयते । यथा औरसः क्षेत्रजस्यैव दत्तः कृत्रिम एव च ।
 गूढोत्पन्नोपविद्धश्च भागार्हास्तनया इमे । कानौनश्च सहोदश्च
 क्रौतः पौनर्भवस्तथा । स्वयन्दत्तश्च दासश्च षड्विंशे पुत्रपांशुलाः ।
 अभावे पूर्वपूर्वेषां परान् समभिषेचयेत् । पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं
 राज्ये न योजयेत् । तथा, न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभि-
 षेचयेत् । पितृणां साधयेन्नित्यमौरसे तनये सतीति । उच्यते ।
 शास्त्रान्तरसङ्गावे विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वमेव लाघवात् । अत-

एव पूर्वपूर्वाभावे परपराधिकारबोधकं हि पूर्ववाक्यं प्रागुक्तनार-
दादिवचनैकवाक्यतया समग्रराज्यमेव विषयीकरोतीति, परवचनञ्च
सत्त्वोरसे क्षेत्रजदत्तकादीनां समानांशनिषेधकम्, असवर्णक्षेत्रज-
दत्तकादिविषयं वा । अन्यथा वाक्यभेदे गौरवम् । तत्स्त्रीकारेऽपि
नानेन वचनेन क्षेत्रजदत्तकादीनां सत्त्वोरसे स्वस्वीचितांशो निषि-
ध्यते, किन्त्वोरससत्त्वे तेषामभिषेकं निषिद्धञ्च औरसस्य राज्येऽभि-
षेको विधीयते ; तथाच क्षेत्रजदत्तकादयः सामान्यशास्त्रप्राप्तमंशं
लभन्त एव तत् सङ्कोचकाभावात् ॥ न चैतदेव वचनं बाधकं भिन्न-
विषयत्वात् । अतएव भागार्द्धास्तनया इमे इत्यनेन पूर्ववचने भागा-
र्द्धत्वं स्पष्टीकृतम् । आज्यातिरिक्तस्य भाग इति न, शक्यते वक्तुं
राज्यस्यैव तत्रोपस्थितत्वात् । पौनर्भवादीनान्तु पूर्वपूर्वाभावेऽपि
राज्यनियोजनाभावः पृथगभिधानसामर्थ्यादिति ॥ ३७ ॥

पुत्रपांशुलाः, पुत्राघमा इत्यर्थः । पांशुन् पापानि खानि गृह्णन्तीति
व्युत्पत्तिः समभिषेचयेत् राज्ये इति शेषः । नित्यं नित्यव्याहृतम् । विरोधं
परिहरति सत्यते इति । शास्त्रान्तरसङ्गावे इति । शास्त्रान्तरान्तु अभावे पूर्व-
पूर्वेषां परान् समभिषेचयेदिति । विशेषशास्त्रस्य न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा
राज्येऽभिषेचयेदित्यस्य ; सामान्यपरत्वमेव सामान्यशास्त्रपरत्वमेव, "अभावे पूर्वपूर्वेषा-
मित्येतत्परत्वमेव लाघवात् ; लाघवन्तु ऐकवाक्यमन्यथा वाक्यभेदः स्यात् । अतएवेति ।
विशेषशास्त्रस्य सामान्यपरत्वादेव । पूर्ववाक्यं, अभावे पूर्वपूर्वेषामिति वाक्यम् । प्रागुक्त-
नारदादीति । नारदवचनान्तु, औरसः क्षेत्रजस्यैवेत्यादि, तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्वन्मुदायाद-
वान्धवाः ॥ पूर्वः पूर्वः स्मृतौ ज्येष्ठो जघन्यो यो य उत्तरः ॥ क्रमादिते प्रवर्धन्ते सते
पितरि तद्धने । व्यायसी व्यायसीऽभावे जघन्यो यो य आपुयादित्यन्तानि । परवचन-
न्विति । न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेदित्यादिकम् । असवर्णेत्येति ।
तथाचासवर्णक्षेत्रजादयोऽंशं न प्राप्नुयुरित्यर्थः ॥ अन्यथेति । असवर्णक्षेत्रजदत्तकादि-
विषयत्वास्त्रीकारे इत्यर्थः ॥ वाक्यभेदे गौरवमिति । असत्त्वोरसे घनं गृह्णीयात् सत्त्वो-
रसे दृढीयांशदिकं गृह्णीयादिति वाक्यभेदात् गौरवं स्यादित्यर्थः ॥ तत्स्त्रीकारे-

ऽपीति । दत्तकादीनां राज्येऽनभिषेकस्वीकारेऽपि । अनेन वचनेन, औरसक्षेत्रजस्यैवेत्यादिवचनेनेत्यर्थः ॥ न चैतदेव वचनं बाधकमिति । दत्तकादीनामंशप्राप्तिबाधकमेतद्वचनं न, इत्यर्थः अत्र हेतुनाह भिन्नविषयत्वादिति, अभिषेकनिषेधविषयत्वादित्यर्थः । अतएवेति । दत्तकादीनामंशप्राप्तियोग्यत्वादित्यर्थः । उपस्थितत्वादिति । दासं राज्ये न योजयेदित्यत्र राज्यपदीक्षेणात् । पृथगभिधानसामर्थ्यादिति । न क्षेत्रजादीनामनयान् राजा राज्येऽभिषेचयेदिति वक्ष्यमाणेऽपि पौनर्भवं स्वयन्दत्तं दासं राज्ये न योजयेदिति पृथगभिधानादिति भावः ॥ ३० ॥

एतावता प्रबन्धेनाभिहितोऽयं क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु शूद्रस्य न सम्भवति तस्य तु दास्यां वा दासदास्यां वा यः शूद्रस्य सुतो भवेत् । सोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्म्मो व्यवस्थित इति मनुवचनेन, जातोऽपि दास्यां शूद्रेण कामतोऽंशहरो भवेत् । सृते पितरि कुर्युस्तं भ्रातरस्त्वर्धभागिनम् । अभ्रातृको हरेत् सर्वं दुहितृणां सुतादृते इति याज्ञवल्क्यीयेन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेन पितुरनन्तरं भ्रातरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दण्डापूर्पायितः सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसेन समांशः असति तु तदर्धंशः । अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरस चतुर्थांशभागित्वं तत्र तदपेक्षया अत्यन्तविप्रकृष्टस्य दासीपुत्रस्यौरससमांशित्वमिति महद्द्वेषस्य स्यात्, एवं सत्सु क्षेत्रजादिषु सत्योश्च पत्नीकन्ययोर्दौहित्राधिकारे कृत्वाधिकारविधिबाधापत्तिः । तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिशृङ्खलायां तदेकतमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु तत्समांशः ॥ ३८ ॥

एतावता प्रबन्धेनेति । अथ दत्तकविभागस्तत्र वृद्धस्यतिरित्यादि पृथगभिधानसामर्थ्यादित्यन्तयन्त्रेनेत्यर्थः ॥ क्षेत्रजदत्तकादीनां पुत्रिकेतरगौणपुत्राणामौरसेन सह अयमेतद्रूपो विभागप्रकारः तृतीयचतुर्थांशादिरूपः अभिहितः उक्तः, स तु तादृशविभागस्तु इत्यर्थः ॥ शूद्रस्य तादृशविभागभावे प्रमाणं दर्शयति दासां वित्यादि । दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशाभिधानेनेति । तथा च यतो दासीपुत्रस्यापि औरसेन

सह समांशितमतो दत्तकादीनानौरसेन सह समांशितं निर्विवादमिति भावः ॥
दष्टापूपायित इति । स च न्यायो यथा, यत्रैकत्र स्थापितयोर्दष्टापूपयोरपूपो नास्ति
दष्टस्तु मूपिकेण भक्षितस्तत्र मूपिकस्य दुस्तरदष्टमक्षणसिद्धौ अपूपभक्षणमपि चर्थादायातं
भवतीति । अन्यथेति शूद्रस्यापि चतुर्थांशादिप्राप्तिस्त्रीकारे इत्यर्थः । महर्षेयस्य स्यादिति ॥
दाक्षीपुत्रापेक्षया दत्तकादीनां न्यूनभागप्राप्तेरिति भावः । दीधान्तरमाह एवमिति ॥
ऋमाधिकारविधिवाधापत्तिरिति । दीक्षित्वात् पूर्वाधिकारित्वेन ऋतः कन्यापत्रादि-
विषयो योऽधिकारविधिसहाधापत्तिरित्यर्थः ॥ तेनेति, ऋमाधिकारविधिवाधापत्तिर-
इत्यर्थः ॥ २८ ॥

अतएव दत्तपुत्रे तथाजाते कदाचिदीरसो भवेत् । पितुर्वित्तस्य
सर्वस्य भवेतां समभागिनौ इत्यपि वचनं शूद्रविषय एव योज-
नीयम् । तथा, शूद्रस्य तु सर्वथैव नान्या भार्य्योपादेश्यते । तस्यां
जाताः समांशाः स्युर्यदि पुत्रशतं भवेत् ; इत्यत्र वचने शूद्राणां
भार्य्योत्पन्नानां सर्वेषां समांशमभिधाय पुनर्यदि पुत्रशतमित्यनेन
पुत्रान्तराणामपि समांशता प्रतिपादिता । औरसमात्रपरत्वे
पूर्वेणेतत् प्राप्या पुनरेतदभिधानं व्यर्थं स्यात् ॥ इयामुत्थायणदत्त-
कस्य तु जनकप्रतिग्रहीत्रोरुभयोरपुत्रत्वे सर्वरिक्थहरत्वं सत्यौरसे
गृहीतस्य तु नांशहरत्वं ग्रहणानन्तरमौरसोत्पत्तौ तु जनककुले
तदीरसार्द्धहरत्वं ग्रहीतुरसाधारणदत्तकस्य यादृशोऽंशः शास्त्रीयः
तदर्द्धहरत्वञ्चेति । यदाह प्रवराध्यायः ॥ यद्येषां स्वासु भार्य्यासु
अपत्यं न स्यात्तदा ऋक्थं हरेयुरिति । तथा नारदः । इयामु-
त्थायणका दद्युर्द्वाभ्यां पिण्डोदके पृथक् । विकथादर्द्धांशमादद्यु-
र्वीजिज्ञेत्त्रिकयोस्तथेति । वीजिज्ञेत्त्रिकपदयोर्जनकप्रतिग्रहीत्रुभयोप-
लक्षणत्वं प्रागेवाभिहितम् ॥ ३९ ॥

अतएवेति । शूद्रस्य सन्पूर्वांशहारित्वादेव । दत्तपुत्रे तथा जाते इति । दत्तपुत्र-
ग्रहणानन्तरमित्यर्थः ॥ नान्येति । अन्या ब्राह्मण्यादिका । यदि पुत्रशतं भवेदिति । यदि

दत्तकादिपुत्रान्तरं सात् । पूर्वेण, तस्यां जाताः समांशः स्फुरित्यनेन ; एतत् प्राप्ता, समांशितप्राप्ता ; एतदभिधानं यदि पुत्रवत् भवेदित्यभिधानम् । द्वाप्तुष्यायणदत्तके विशेषमाह द्वाप्तुष्यायणेति । अपुत्रत्वे, दत्तकेतरपुत्रान्तरासत्वे इत्यर्थः । सर्वं चक्षु-हरत्वं दाहप्रतिपक्षीतोदभयोरिति यावत् । तदौरसाहंहरत्नमिति । तदौरसस्य जनकसौरसपुत्रस्य सर्वहरत्वं तृतीयांशहरत्नमित्यर्थः । तथाहि, यदौरस एकमुद्रां प्राप्नोति तत्र यदि द्वाप्तुष्यायणदत्तकः औरसप्राप्यधनसाङ्गे लभते तदावश्मनहंमुद्रेय तद्वति ; एवमुभयोः प्राप्यधनमेकौशल्य साङ्गेकमुद्रा भवति ; अत्रैव द्वाप्तुष्यायणदत्त-केनाहंमुद्रा लभते, सा तु साङ्गेकमुद्राशक्तृतीयांशरूपा ; अतएवाहंहरत्नमित्यस्य तृती-यांशहरत्नमित्यर्थः सुखम एवेति सुचीनिर्दिभावनीयम् । साहस्रोऽंशः शास्त्रीय इति । चतुर्थांशदिरूप इत्यर्थः । तदहंहरत्नस्य, अष्टांशहरत्नस्य । औरसानुत्पत्तौ सर्वहरत्वे प्रभाषं दर्शयति युदाह प्रवराध्याय इति । एषां दाहप्रतिपक्षीतृषाम् । द्वाभ्यां जनक-यहोदध्याम् । रिक्त्वादर्शानमिति । एतत्तु औरसपुत्रान्तरासत्वे तदसत्त्वे तु सर्वहरत्न-मिति बोद्धव्यम् । तत्र जनककुले औरसगृहीताहंहरत्वं यहोदकुलेऽसाधारणदत्तक-गृहीताहंहरत्नमिति ॥ २८ ॥

अथान्यपङ्क्तुप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया तदौरसक्षेत्रजयो-रेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न तदगृहीतदत्तकपुत्रादेः पितामह-धनाधिकारः किन्तु भरणमात्रं, अन्यादिभार्याणां भरणविधा-नेन तद्भरणस्य दण्डापूपायितत्वात् ॥ तथाहि, अन्यपङ्क्तादीननधि-कारि पुत्रानभिधाय औरसाः क्षेत्रजास्त्वेषां निर्दोषा भागहारिणः । अपुत्रा योषितस्त्वेषां भर्तव्याः साधुवृत्तयः । सुतास्त्वेषां प्रभर्तव्या यावन्न भर्तृसात्कृता इति । एवं ग्रहणानन्तरमुत्पन्नौरसेन सह दत्त-कस्य विभागदर्शनात् सत्यौरसे गृहीतस्यापि नांशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परिगृहीतस्यापि नांशभागित्वमित्याह ॥ तस्मिन् जाते सुते दत्ते न कृते च विधानके । तत् स्वं तस्यैव वित्तस्य, यः स्वामी पितुरच्छसा ॥ तथा मनुः ॥ अविधाय विधानं यः परि-गृह्णाति पुत्रकम् । विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनमिति ।

SR. JAGADGURU VISHVAKARADHYA
JNANA SIMHASAY JNANAMANDIR
LIBRARY.

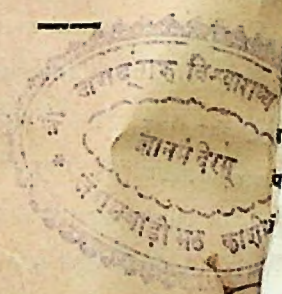
Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. 2000 1750
1941

राधाचरित्रं द्वितीयचतुर्थचरणयोरन्याचयद्वयवत्त्वम् एतद्व्यन्यक्तवो
प्रकटितं भूयते च पुरा किल कृष्णनगरराजगुरुणा रघुमणिना एव
परन्तु अप्रामाण्यमिषा खनामप्रकाशमकृत्वा एतद्व्यन्यक्तुः कुवेरना
मिति ॥ ४० ॥

सप्तम्योमगजेन्द्रचन्द्रविमिते शकौ रवौ कर्किं
युष्मद्वन्दिने दिवाहंसमये टीकागता पूर्णताम् ।
या चेऽहं कृपया समस्तविहतिं दृष्ट्वा यद्व्यन्यम्
प्राप्तव्यं तदिदं भवतिरक्षसैरक्षायकैः शोध्यताम् ॥
खुल्लानिखामध्यवर्तिवनयामातिसन्निधौ
सादिया नामकं ग्रामं विद्धि वासस्थलं मम ॥

इति श्रीखलितमोहनकाव्यसृजितोपनिषद्विरचिता दत्तकचन्द्रिका
समाप्ता ॥

AGADGURU VISHWANATH
A SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Swadi Math, VARANASI

cc. No. 1941

